

Mirkarim
Osim

To'maris

Tarixiy qissalar

YANGLI ASR AVLODI

TOSHKENT
2016

UO'K: 821.512.133-3

KBK: 84(50'zb)6

O-80

Osim Mirkarim. To'maris/Tarixiy qissalar. – T.: Yangi asr avlodi, 2016. – 160 bet.

ISBN 978-9943-27-370-2

Ajdodlarimizning bosqinchilarga qarshi mardonavor kurashlari bir necha ming yillar oldin mag'rib va mashriqda afsonalarga aylangan, ular haqida ko'plab asarlar yozilgan. Ushbu kitobda Mirkarim Osimning mazkur mavzuga oid eng sara asarlari jamlandi.

Aziz kitobxon, Vatanni sevgan, dushmandan uni himoya qilgan, tinchligiga posbon bo'lgan massagetlar malikasi To'maris, cho'pon Shiroq, mo'g'ullarga qarshi kurashgan yengilmas bahodir Temur Malik jasoratidan hikoya qiluvchi qissalarni mutolaasiga shoshiling.

UO'K: 821.512.133-3

KBK: 84(50'zb)6

ISBN 978-9943-27-370-2

© Mirkarim Osim, «To'maris». «Yangi asr avlodi», 2016-yil.

TO 'MARIS

I

Cho'l bahor kelinchagi oyog'i ostiga chechaklar bilan bezalgan yashil poyandozini yoyib tashlagan. To'rg'aylar havoda pirillab ko'klamga madhiya o'qimoqda. Rango-rang kapalaklar chechaklarning xushbo'y hididan mast.

Allaqanday uzun oyoqli qushlar o'tlar orasida dumlarini likillatib, katta-katta bosib yuradi, toshbaqalar burishib ketgan xunuk bo'yinlarini o'tlarga cho'zadi, qo'ng'izlar esa orqalariga qarab yurib, tezakdan yasagan qumaloqlarini allaqayoqqa yumalatadi. Qizg'ish-qo'ng'ir bir ilon o't orasidan o'rmalab kelib, atrofni tomosha qilayotgandek qaqqayib qolgan yumronqoziqqa tashlanadi, qushlarga o'xshab chirqillab turgan kaltakesaklar qo'rqib ketib oyoqlari bilan qumloq yerni ikki yonlariga chiqarib, tuproq ostiga yashirinadi. Ba'zan ovullar yaqinidan ko'kraklari oppoq sayg'oqlar gala-gala bo'lib chopib o'tadi, yer gumburlab ketadi.

Orol dengizining janubidagi shu bepoyon cho'llarning sohibi bo'lgan ko'chmanchi massagetlar¹ kelin kutmoqda. Ularning qarorgohi bayram tusini olgan. Har yer-har yerga gulxan qalangan, kiyik va qo'y go'shti pishayotgan mis qozonlar

¹ Massagetlar — Amudaryo va Sirdaryoning quyi oqimida miloddan avvalgi 8-4 asrlarda yashagan qabilalar uyushmasi.

go'yo mehmonlarni sabrsizlik bilan kutayotgandek shaqir-shaqir qaynamoqda.

Qabila boshligi To'maris o'g'li Siparangizni shak² urug'idan Zarina degan bir qizga uylantirmoqda. Massagetlar kelinni olib keladigan mehmonlarni kutib olish taraddudida.

Yoshlar mehmonlarga joy hozirlamoqda, ayollar ovqat pishirmoqda, yangalar o'tov xizmatini o'taydigan uzun soyabon aravalarni bezatmoqda...

Charchab gulxan yonida o'tirgan yoshlar uzoqdan ot choptirib kelayotgan choparni ko'rib, o'rinlaridan sakrab turib ketdilar.

– Kelin... kelin kelayotir, – deb baqirdi u harsillab.
– Qariyalar oldinda... darhol kutib olinglar.

Chopar sakrab egardan tushdi-yu, otini qoziqqa bog'lab, bir chekkadagi katta gulxan yaqinidagi chollar oldiga borib o'tirdi.

Butun qarorgoh oyoqqa qalqib, aziz mehmonlarni kutishga hozirlandi. Oradan ko'p o'tmay uzoqda uchi ingichka namat qalpoq kiygan otiqlar ko'rindi. Massaget yoshlari shaklarga peshvoz chiqib:

– Xush kelibsizlar, qo'noqlar, poyqadamlaringizga hasanot, – dedilar va otlarini jilovidan ushlab, egardan tushishlariga yordam berdilar.

Shaklar otdan tushib, massaget qariyalari bilan ko'rishganlaridan keyin atrofi soyabon aravalar bilan qurshalgan sayhon joyga, guldor namatlar

² Shaklar (saklar, skiflar) — miloddan avvalgi birinchi mingyillik va milod boshlarida O'rta Osiyo, Qozog'iston va Sharqiy Turkiston shimoli-sharqiy hududlarida yashab chorvadorlik, dehqonchilik va bog'dorchilik bilan shug'ullangan qabilalar uyushmasi.

ustiga chordana qurib o'tirdilar. Mezbonlar qo'y terisidan qilingan supralarda pishirilgan go'sht, meshlarda qimiz keltira boshladilar.

Kun botgandan keyin kelin va uning dugonolari tushgan uzun soyabon aravalari yetib keldi. Har yer-har yerga qalangan gulxanlarning olovi gurullab, osmonni yoritib yubordi, ashulalarning avji falakka ko'tarildi. Kelin bilan kelgan qizlar va yigitlarning yallasi, bolalarning qiy-chuvi, xursandlikdan terisiga sig'may qolgan kishilarning shovqiniga qo'shilib ketdi. Osmon baravar ko'tarilgan gulxanlarning yorug'ida o'yin-kulgi, ziyofat boshlandi.

Vaqt allamahol bo'lganda kuyov bilan kelinni ular uchun belgilangan soyabon aravaga chiqarish oldidan kurashtirib ko'rishdi³.

Bo'ychan, bug'doyrang, sochlari tim qora, ko'zlari chaqnab turgan Zarina o'zining sahroyi go'zalligi bilan boshqa ayollardan ajralib turardi. U gulxanlar yorug'ida davra qurib o'tirgan yigit-qizlarga bir qarab oldi-da, juda obro'li kampirilar va chollar qurshovida savlat to'kib o'tirgan To'marisga ta'zim qildi, so'ngra qarshisida kurashga shaylanib turgan cho'zinchoq yuzli, ko'zlari katta-katta Siparanzigga tikildi. Qiz sochlarini ro'molcha bilan mahkam tang'ib, belini kamar bilan bog'lab olgan edi. U bexosdan kelib, yigitni belidan oldi-da, chirpirak qilib uloqtirib yubordi, yigit ancha yergacha gansiraklab borib tizzalab

³ Bo'lg'usi kelin-kuyovlarning kuch sinashishi o'zbeklar orasida yaqin kunlarga saqlanib qolgan tortishmachoqning ibtidoiy shakli edi (*muallif*).

qoldi. Kelin tomondan kelgan yigit-qizlar xursand bo'lib qiyqirib yubordilar.

Kelin bilan kuyov asta payt poylab, bir-birlarining atrofida anchagacha aylanib yurishdi. Zarina epchillik bilan Siparangizga chang solib uni chalib yubordi, yigit yonboshi bilan qattiq yiqildi-yu, lekin orqasi yerga tegmadi, darhol sakrab turib yana olisha ketdi.

Bir-birlarini yiqita olmagandan keyin ular o'zlarini sovutish uchun aylanib yurishdi. Siparangiz tetiklangandan keyin to'satdan qizning o'ng qo'liga yopishdi-yu, bir siltab tortib, xipcha belidan mahkam qisganicha ko'kragiga ko'tarib oldi. Qiz chap tomonga tashlaydi, deb mo'ljallab turgan edi, yigit uning ko'nglidagi gapni anglaganday, tizzasi bilan qayirib, o'ng tomonga tashladi. Shu mahal gacha nafasleri ichlariga tushib ketgan kuyov tomon yigitlari qiyqirib yubordilar. Qizning yag'rini yerga tekkan edi, u qizarib-bo'zarib o'rnidan turgach, yangalar «Yarash-yarash», – deb baqirib, kelin bilan kuyovni aravaga chiqarib qo'ydilar.

Ertasi kuni tongotar paytida havo aynib, qum bo'roni boshlandi. Hamma jonivorlar sahrodan kelgan qum uyurmalaridan o'zlarini saqlash uchun in-inlariga berkindi, cho'l huvullab qoldi. Qum to'zonidan osmon qorong'ilashdi, ko'chmanchilar aravalarining hammayog'ini berkitib oldilar. Bo'ron bir soat davom etdi, so'ngra qanday bexosdan boshlangan bo'lsa, shunday tez tindi. Soyabon aravalarining oldi ochildi, odamlar namat ustiga yoyilgan qumlarni qoqib tushira boshladilar. To'rg'aylar hech narsa bo'lmagandek yana chuldirab qo'shiqlarini aytishga kirishdi. Oftob

yana jilmayib, choʻl kelinchagi ustidan yana oltin tangalar socha boshladi. Bahor naqqoshi yana qoʻliga moʻyqalamini olib, tabiat qoʻyniga zebo naqshlar sola boshladi.

Oʻgʻli bilan keliniga qarab Toʻmarisning sevinchi ichiga sigʻmas edi. Biroq oyning oʻn beshi yorugʻ boʻlsa, oʻn beshi qorongʻi, deb bekorga aytmaganlar. Baxt osmonida bir parcha bulut paydo boʻlib, choʻl malikasining yuragini gʻash qila boshladi. Mamlakat chegarasidan kelgan choparlar uning huzuriga Eron shohining elchisi kelayotganidan darak bergan edilar.

Kayxisravning⁴ elchisi oʻz mulozimlari bilan Oʻkuzning⁵ oʻng qirgʻogʻiga oʻtib, ikki kun yoʻl yurgandan keyin Toʻmaris huzuriga yetib keldi. U otini sekin yurgizib, ustiga oq namat qoplangan katta soyabon arava oldida toʻxtatdi. Shu payt egniga yargʻoq teridan kamzul kiygan, kamariga qilich va oʻq-yoy osgan namat qalpoqli bir pahlavon yigit kelib, otning jilovidan ushladi va elchi egardan tushguncha bir qoʻli bilan oltin uzangini ushlab turdi. Xuddi oʻsha yigitga oʻxshab qurolangan ikki ayol arava yoniga sholcha solib, taʼzim qilganlaricha qotib qoldilar. Yoshi qirqlarga borib qolgan, chiroylikkina bir ayol aravaning orqasidagi pardani koʻtardi-da, belidagi oltin kamarga

⁴ Kayxisrav (Kir, Kurush) — qadimgi Eron shohi (miloddan avvalgi 558–530), Ahamoniylar davlati asoschisi. Miloddan avvalgi 530-yili katta qoʻshin bilan Oʻrta Osiyoga hujum qilgan va massagetlar qabilasining hukmdori Toʻmaris bilan boʻlgan jangda oʻldirilgan.

⁵ Oʻk oʻz — Amudaryoning (Jayhun) qadimiy nomi (*muallif*).

taqilgan qilichini avaylab ushlagan holda palos ustiga sakrab tushdi. Bu ayol massagetlar malikasi To‘maris edi. Yarqiroq mis bolta ushlagan ikki qiz uning ikki yoniga kelib turdi. Elchi To‘marisni ko‘rgach, ikki qo‘lini yerga qo‘yib, yer o‘pdi-yu, o‘rnidan turib ta‘zim qildi:

– Shahanshohi Eron a’lo hazratlari sen ulug‘ malikaga behad salom va sovg‘alar yubordilar, – dedi u baland ovoz bilan. – Senga sog‘liq, tuman boylik va uzoq umr tilab qoldilar.

U tumtaroqli so‘zlar bilan To‘marisni qutlug‘lar ekan, mulozimlari tillado‘z chopon va harir ko‘ylaklar tugilgan zarbof bo‘g‘chani malika oyog‘i ostiga qo‘ydilar.

To‘maris sovg‘alar uchun minnatdorchilik bildirib, Eron shohining sog‘lig‘ini so‘radi va elchining yo‘lda qanday kelganini surishtirdi, so‘ngra sholcha ustiga tashlangan yo‘lbars terisiga o‘tirishni taklif qildi. Elchi va uning mulozimlari ham qator qilib solingan po‘staklar ustiga o‘tirdilar. Oradan ko‘p o‘tmay, mezbonlar ular oldiga charm supra yozib, pishirilgan qo‘y go‘shti, baliq, g‘oz, o‘rdak kabob keltirib qo‘ydilar. Elchi bilan yonma-yon o‘tirib, uni gapga solayotgan To‘maris ovqatga manzirat qildi.

Elchi ovqat yeb o‘tirar ekan, doimiy ovul va shaharlari bo‘lmagan massagetlarning qo‘y va yilqilar orasida juda ibtidoiy hayot kechirishiga, ayollarining erkaklardek qurollanganiga, malikaning oddiy odamlar qatorida o‘tirishiga hayron qolar va uning turmushini sernaqsh koshonalarda, zeb-ziynat ichida yashovchi Eron shohining hayoti

bilan solishtirardi: «Shuyam malika boʻldi-yu, – deb oʻylardi u. – Oʻz fuqarolari bilan yonma-yon oʻtirib ovqat yeydi, sochlari oʻsib yelkasiga tushgan yilqichilar qoʻl choʻzib, uning oldidan yogʻliq goʻshtni olib yeydilar, na ostida oltin taxti bor va na boshida toji. Ayollarning erkaklar bilan yonma-yon oʻtirib, bir-birlariga gap otib, goʻsht chaynashlarini qarang. Bu xotinlarning erlari rashk nima ekanini bilmasalar kerak. Tavba, ayol kishi ham qurol taqadimi? Bular da na qul bor va na xizmatkor, hammalari topganlarini oʻrtada baham koʻradilar. Yovvoyi xalq-da! Qul boʻlishdan boshqa narsaga yaramaydi bular!»

Kayxisrav elchisini yuborayotganda unga: «Agar Toʻmarisni xotin qilib olsam, uning fuqarosi oʻz-oʻzidan menga qaram boʻlib qoladi, urushib oʻtirishga hojat qolmaydi. Sening vazifang, mening shu rejamni roʻyobga chiqarishga yordam berishdan iboratdir, tushundingmi?» – degan edi.

Elchi hozir oʻz podshohining topshirigʻini bajarish uchun butun ayyorligini ishga solar, tiyyogʻlamalik qilib, Toʻmarisni maqtab koʻklarga koʻtarar edi:

– Olamda shu mahalgacha hech bir zaifa shunday ulugʻ mamlakatga hukmdor boʻlmagan, yer yuzi sendek adolatli malikani koʻrmagan, – derdi u kekirdagini choʻzib. – Oftob tangrisi senga ham husn beribdur, ham shon-shavkat. Agar sen oʻz taqdiringni bizning shahanshoh taqdiri bilan bogʻlasang, dunyoda hech bir podshoh bizga bas kelolmaydur, – shu zayldagi tumtaroqli gaplardan keyin oʻz maqsadini ochiq bayon etdi: – Men yolgʻiz

elchi emas, sovchi ham bo'lib keldim. Shahanshohi olam senga g'oyibona oshiq bo'lganlar.

To'maris ovqat yeyishdan to'xtab qoldi.

– Ne deding? Sovchi bo'lib?

U Eron shohining qanday niyatda ekanini endi tushunib olgan edi.

– Ha, sovchi bo'lib, – takrorladi elchi bosh egib.

– Ering o'lganiga bir yildan oshdi, hali yoshsan, go'zalsan. Faqat shahanshohi olam Kayxisrav kabi ulug' hukmdorga munosib qalliqdursan.

– Nima, uning xotinlari o'lib, o'zi so'qqabosh bo'lib qoldimi?

– Yo'q, xotinlarining hammasi sog'-salomat. Ul kishiga turmushga chiqsang, sen bosh xotin, barcha xotinlari sening cho'ring bo'ladilar.

To'maris qoshlarini chimirib, o'yg'a toldi. Agar u shohning sovg'alarini va taklifini qabul qilsa, xalqining boshiga qanday kunlar kelishini ko'z oldiga keltirib, dahshatga tushdi.

– Shahanshoh menga emas, mening yurtimga, boyligimga oshiq bo'lgandir, – dedi To'maris zaharxanda qilib. – Men emas, shu serbaraka yurtim unga kerak bo'lib qolgan. Siz, elchi janoblari, o'z tojdoringizga borib ayting: men uning taklifini qat'iyon rad etaman. Men unga qalliq bo'lishni, o'z elimni unga qul qilib topshirishni istamayman.

– Shahanshohning takliflariga rad javob berishdan avval sarkardalar va ulug' oqsoqollaringning maslahatini olishing, o'ylashib ko'rishing kerak edi, – dedi elchi To'marisning o'ng-so'lida o'tirgan namat qalpoqli, yarg'oq teridan kamzul kiygan kishilarga istehzo aralash nazar tashlarkan.

– Bu to‘g‘rida o‘ylab bosh qotirib ko‘rish kerak, – dedi urug‘ oqsoqollaridan biri. – Yurtimizning ulug‘i rost gapni aytdi. Hukmdoringga bor «u yurt malikasi senga xotin, ulusi qul bo‘lishni istamas emish», deb ayt. Agar shahanshoh bizga mehmon bo‘lib kelsa, yaxshilab ziyofat qilamiz, oyog‘iga qirq qo‘chqor so‘yamiz. Ammo qilich bilan kelsa, bari askarlarini qirib tashlab, ularning qonini o‘ziga ichiramiz.

– Ulug‘ shahanshohi Eronning sha‘nilariga yarashmaydigan gap bo‘ldi, – dedi elchi bo‘g‘riqib ketib. U qattiqroq bir gap aytmoqchi edi-yu, ammo g‘azab bilan tikilib turgan chehralarni ko‘rib, tilini tishlab qoldi, – ulug‘ tojdor meni yaxshi niyat bilan yuborgan edilar. Sizlar, ulug‘ shahanshohning ezgu niyatlarini payqamadingiz. Buning oqibati siz uchun xayrli bo‘lmas.

– Agar elchi bo‘lmaganingizda, shul gapni aytgan og‘zingizni qum bilan to‘ldirar edim. Qayerda ekanligingizni unutmang, janob! Orqa-o‘ngingizga qarab gapiring. Shahanshohi Eronning niyati bizga ma‘lum bo‘ldi, – dedi hamon jahldan tushmagan To‘maris. – Boshimizdan zar sochganlaringda ham biz erkinlikni qullikka alishtirmaymiz.

Dasturxon atrofida o‘tirganlar:

– Rost gap! Vatandosh ayollarimizning gapi bunday bo‘ladi, – deb To‘marisning so‘zini ma‘qulladilar.

Shu payt uzoqdan ot dupuri va yigit-qizlarning qiyqirig‘i eshitilib qoldi. Elchi xavotirlanib, changto‘zon ko‘tarilgan tomonga qaradi.

– Qo‘rqmang, o‘g‘lim Siparangiz o‘z qaylig‘i va do‘stlari bilan shikordan qaytib kelayotir, – deb

elchini tinchlantirdi To‘maris. – Yaxshiki boyagi gaplaringizni o‘g‘lim eshitmadi, yo‘qsa, teringizga somon tiqqan bo‘lur edi! Qiziqqon, g‘ayratli yigit u.

Bir lahzadan so‘ng cho‘l shamolidan yuzlari biroz qoraygan, ko‘zlari chaqnagan, qora sochli uch chiroyli qiz bilan uch barvasta yigit otlaridan sakrab tushdilar va To‘marisning oldiga ikki oq quyruq kiyikni keltirib qo‘ydilar. Qizlarning ham, yigitlarning ham bellarida o‘q-yoy va sadoqlarida o‘qlari bor edi.

Elchi o‘rnidan turib, yuzlari cho‘zinchoq, ko‘zlari katta, novchadan kelgan Siparangizga ta‘zim qildi va tumtaroqli so‘zlar bilan o‘zining kimligini e‘lon qilib, uning sog‘lig‘ini so‘radi. Siparangiz u bilan so‘rashib bo‘lgandan keyin, qaylig‘i bilan elchining so‘l tomoniga, yo‘lbars terisi ustiga o‘tirdi.

To‘y kuni Siparangizdan yiqilgani uchun unga itoatgo‘y bo‘lib qolgan Zarina erining yonida odob saqlab, uning so‘zlariga quloq solib o‘tirar, undan oldin gap boshlashga o‘ziga ep ko‘rmas edi.

Siparangiz elchining yo‘lda qanday kelganligini so‘radi, elchining batafsil hikoyasini tinglagandan keyin takallufsizlik bilan Eron shahanshohining boyligi, uning qancha mulozim ham qullari, necha xotini borligi va hokazolarni surishtira boshladi. Elchi xinaga bo‘yalgan soqolini siypab kulimsirarkan, savollarga batafsil javob berib, shohning saroyidagi urf-odatlar bilan uni tanishtirdi. Yoshlar Eron shohining ko‘z ko‘rmagan, quloq eshitmagan zeb-ziynat ichida yashashi, ichkilik bazmlari to‘g‘risidagi hikoyasini zavq bilan tinglab o‘tirdilar.

– Shahanshoh ziyofatiga taklif etilgan zardo‘z choponli a‘yon-amaldorlar, harir kiyim kiygan mehmonlar; begona yurt elchilari avval oltin taxt ustida o‘tirgan shohi olamga ta‘zim qilib, o‘zlariga ko‘rsatilgan yerga o‘tiradurlar. Etaklarini qayirib olgan epchil bakovullar osh tortar ekan, bellariga qirqtadan qo‘ng‘iroq taqqan yosh soqiylar ularga oltin piyolalarda sharob tutadilar. Bir tarafda sozandalar...

Elchining gapiga diqqat bilan quloq solib o‘tirgan bir yigit uning so‘zini oxirigacha tinglab:

– Siz sharob degan so‘zni ishlatdingiz, bu nima, bizga tushuntirib bering, – dedi.

– Sharob uzum suvidan tayyorlanadigan ajoyib ichimlik, o‘zi xushta‘m, bir kosa urib olsangiz, vaqtingiz chog‘ bo‘lib, kulaverasiz.

– Ajoyib narsa ekan, – dedi boyagi yigit so‘lakayini oqizib.

To‘maris qovog‘ini solib o‘tirar, yoshlar elchining hikoyasini zavq bilan tinglayotganiga g‘ashi kelardi. Siparangiz To‘marisning avzoyiga qarab, o‘zi yo‘qligida onasining kayfini buzgan bir gap o‘tganini payqadi.

Ertasiga u nima bo‘lganini so‘rab-surishtirib bilib oldi. U shohning taklifini onasi qat‘iyan rad etganini eshitib, xursand bo‘lgan bo‘lsa-da, biroq elchiga nisbatan qattiq chora ko‘rilmaganiga hayron qoldi.

– Elchining quloq-burnini kesib jo‘natish kerak, – dedi u qat‘iy qilib.

– Bunday qilish yaramaydi. Elchida ayb yo‘q. U o‘z qulog‘iga quyib qo‘yilgan gaplarni gapirdi,

xolos; Yaxshisi, keltirgan sovg'a-salomini qo'liga berib jo'natamiz, shuning o'zi shohga tarsaki bo'lib tushadi, – dedi To'maris.

II

Marg'iyona⁶ ni, So'g'diya⁷ ni ishg'ol qilgan Kayxisrav o'z qo'shini bilan O'kuzning chap qirg'og'iga kelib chodir qurgan edi. U To'maris huzuridan qaytib kelgan elchisining ma'ruzasini tinglab, makr-hiyla bilan massagetlarni asorat zanjiriga tushirish mumkin emasligini payqadi va qurol kuchi bilan ularni itoatga keltirishga ahd qildi.

Oradan ko'p o'tmay, To'marisning ayg'oqchilari, Kayxisravning katta qo'shini O'kuzdan o'tish taraddudida, eroniylar yog'och va qamishlardan sollar yasamoqdalar, deb darak topib keldilar. To'maris jang ko'rgan dono chollar, ayollarni chaqirib kengash o'tkazdi. Chollardan biri darhol o'q-yoy bilan qurollangan merganlarni daryo bo'yiga yuborib, ko'prik qurayotgan eroniylarni o'qqa tutishni, o'ng qirg'oqqa o'tishlariga imkon bermaslikni maslahat berdi. Siparangiz bu taklifga qarshi chiqdi:

– Bunday qilsak xorazmiylar, Yaksartning⁸ naryog'idagi shaklar nima deydilar, bilasizmi?

⁶ Marg'iyona — hozirgi Turkmanistonning janubi-sharqi, Afg'oniston hududida joylashgan qadimiy davlat (miloddan avvalgi 1 mingyillikdan milodning I asrigacha).

⁷ So'g'diya (So'g'diyona) — O'zbekistonning g'arbiy qismida joylashgan qadimiy davlat (miloddan avvalgi 1 mingyillikdan milodning XIII asrigacha).

⁸ Ya k s a r t — Sirdaryo.

Massagetlar eroniylar bilan to‘qnashishdan qo‘rqib, ularni daryodan o‘tkazmadilar, uzoqdan ularni o‘qqa tutib, ko‘priklarini, sollarini buzib tashladilar, deb ayyuhannos uradilar. Bundan so‘ng biz nima degan odam bo‘lamiz, qanday qilib bosh ko‘tarib yurgaymiz. Yaxshisi, eroniy-larga elchi yuborib, biz ko‘prik qurib, daryoning bu betiga o‘tishingizga to‘sqinlik qilmaymiz, o‘tib olganingizdan keyin siz bilan jang qilishga tayyormiz, deyishimiz kerak.

– Gapning o‘g‘il bolasi mana bundoq bo‘ladi, – deb uning so‘zini quvvatladi yoshroq bir yigit.

To‘maris ham jangovar massaget elining obro‘cini saqlab qolish maqsadida o‘g‘lining gapini ma‘qullab, cholning taklifini rad etdi.

Shundan so‘ng Amuning o‘ng qirg‘og‘idagi bepoyon cho‘listonda bir-biridan dahshatli voqealar yuz bera boshladi. Jangovar yigitlarning tantiligi ularga juda qimmatga tushib ketdi.

Kayxisrav o‘zining otliqlari va og‘ir qurolli piyodalari bilan daryodan monesiz olib o‘tgach, darhol massagetlar ustiga yurish boshladi, lekin bir hafta yursa ham ularni uchratolmadi. Ko‘chmanchilarning eroniylarni bepoyon cho‘llar ichiga olib kirib, ularni suvsiz, oziq-ovqatsiz qoldirib, tor-mor qilish niyatida ekanliklari ma‘lum bo‘lib qoldi. Yoz boshlanib, kunlar isib ketgan, maysalar qovjirab, sarg‘ayib qolgan edi.

Kayxisrav kengash chaqirib, tajribali chollar-ning maslahatini eshitmoqchi bo‘ldi.

– Baliq daryoda o‘zini qanday sezsa, bu la‘nati ko‘chmanchilar ham shu suvsiz cho‘llarda o‘zlari-

ni shunday sezadilar, – dedi kekxa jangchilardan biri. – Cho‘l-biyobon ularning o‘z bag‘rida o‘stirgan mehribon onasi, biz uchun esa o‘gay onadan bat-tar. Massagetlar qayerda buloq, qayerda quduq bor, yaxshi biladilar...

– Xo‘sh, ularni tor-mor qilmoq uchun qanday choralar ko‘rishni tavsiya etasiz? – dedi ipak cho-dirning to‘rida o‘tirgan Kayxisrav noxushlanib. Uning egnida podsholik alomati bo‘lgan to‘q qizil kimxob chopon, qo‘lida javohirlar bilan bezalgan aso, bir mulozim uzun yelpig‘ich bilan tinmay yelpib turardi.

– Ularni tor-mor qilmoq uchun shunday bir nayrang ishlatmoq kerak. Qo‘shinimizni uchga bo‘lib, bir qismini orqada qoldirsak va ularni oziq-ovqat, sharob-non bilan mo‘l-ko‘l ta‘min etsak... Qolgan ikki qism bilan yurishni davom ettirsak.

Eron shohi ko‘pni ko‘rgan kekxa jangchining makr-hiyladan iborat bo‘lgan rejasini zavq bilan tinglab o‘tirdi. «Soddadil massagetlar daryodan o‘tishimizga monelik qilmay, mardlik ko‘rsatdi-yu, bizlar hiyla ishlatib, nomardlik qilamizmi?» – de-gan fikr ko‘nglining ko‘chasiga ham kelmasdi. Iroq va Misrni, O‘rta Osiyoning janubiy qismini qurol va oltin, makr-hiyla bilan bosib olib, buyuk Eron davlatini barpo etgan bu shuhratparast shoh maqsadiga erishish yo‘lida har qanaqa nomard-liklardan tap tortmasdi.

U askarning uchdan ikki qismini boshlab il-garilab ketdi, orqaroqda qolgan jangchilari xuddi ziyofatga tayyorlanayotganday ipak chodirlar qurib, yer o‘choqlar qaziy boshladilar.

O‘z ayg‘oqchilari orqali bundan xabar topgan To‘maris asosiy qo‘shindan ajralib orqada qolgan dushman qismini tor-mor etish payiga tushdi. U askarlarining uchdan bir qismini o‘g‘li Siparanzigga topshirib, buyurdi:

– Sen ularni to‘zg‘itib yuborgandan keyin hayal-lamay, darhol Kayxisravga orqa tomondan ot sol, biz manglayidan uramiz. Quyosh tangrisi bizni yorlaqasa, shahansho-hi Eron askarlari qurshov-da qolgan jayronlarday, qochgani joy topolmay qolgaylar. Uqdingmi?

– Uqdim, – dedi o‘g‘li va uqqanini ko‘rsatish uchun onasining aytgan gaplarini takrorladi.

– Bor, o‘g‘lim, Quyosh tangrisi madadkoring bo‘lsin.

Massaget otliq askarlari orqada qoldirilgan eroniylar qarorgohiga bostirib kirganlarida ular endi ovqatlarini suzib, sharob to‘la meshlarni dasturxon yoniga keltirib qo‘ygan edilar. Qisqa jangdan so‘ng eroniylar orqalariga qaramay qoch-dilar. Ularning bir qismi qilichdan o‘tkazildi, bir qismi qo‘lga tushirildi.

Asir tushgan bir eroniy so‘roq vaqtida Siparanzigga shunday dedi:

– Ulug‘ sarkarda ekansiz, bizni g‘aflatda qoldi-rib, ustimizga balo-qazoday bostirib kelib qoldin-giz. Biz endi bazmi jamshid boshlagan edik. – U sharob to‘la meshlarga va zarrin kosalarga, ovqat suzilgan tovoqlarga ishora qildi. – Bular bizga emas, sizlarga nasib qilgan ekan.

– Ovqatlaringiz, sharoblaringiz o‘zingizga buyursin, bizning ziyofat yemoqqa vaqtimiz yo‘q,

– dedi Siparangiz sharob suzilgan kosalarga qarab, ammo o‘zining bir totib ko‘rgisi kelib turardi.

– Yigitlar yo‘l yurib, jang qilib charchadi, otlar ham toliqdi, ularga biroz dam bermoq kerak, – dedi yosh sardorning yigitlaridan biri. – Tamaddi qilib, so‘ng darhol otlanamiz.

– To‘g‘ri, ozroq dam olaylik, tamaddi qilaylik, – deyishdi qorni ochgan yigitlar dasturxonlardagi noz-ne‘matlarga qarab.

Siparangiz ikkilanib qoldi, keyin:

– Hoy, chol, – dedi asir eroniyga qarab. – Boshing uchun rost so‘yla, ovqat va sharoblarga zahar solingan emasmi?

– O‘zimiz yemoqchi bo‘lgan ovqatga nega zahar solaylik? Nima, o‘zimizga o‘zimiz dushmanmizmi? Barcha xudolarning xudosi Ahuramazda⁹ ni shafe keltirib qasamyod etamanki, biz bu noz-ne‘matlarga zahri qatil solganimiz yo‘q.

– So‘zlaringning to‘g‘riligini isbotlash uchun bulardan yeb-ichib ko‘r-chi!

Asir sharob ichib, tovoqdagi go‘shdan yeb ko‘rsatdi. Qo‘lga tushirilgan boshqa eroniylarga ham sharob ichirib, ovqat yedirib, ularning zaharlanmaganiga qanoat hosil qilgandan so‘ng, yigitlar dasturxonlar yoniga o‘tirdilar-da, sharoblarni no‘sh etib, pishirib qo‘yilgan go‘shlarni tushira ketdilar.

O‘tkir sharob umrida ichkilik ichmagan yoshlarga darrov ta‘sir qila qoldi. Ular hiringlashib, bir-birlari bilan askiya qila boshladilar. Qorovulga

⁹ Ahuramazda (Xurmuz) — zardushtiylarning ezgulik xudosi.

qo'yilgan otliqlar ham benasib qolmasinlar, deb ularga ovqat va may oborib berdilar. Biroz ovqatlanib o'tlanmoqchi bo'lgan yigitlar og'izlariga ichkilik tegishi bilan xursandchilikka berilib, qancha vaqt o'tganini bilmay qolgan edilar.

Kayxisravning muddaosi ham shu edi. Massagetlardan qochib qutulgan eron otliqlaridan ba'zilari Kayxisrav huzuriga yetib borib, qarorgohda ro'y bergan hodisalardan uni voqif qilgach, u otining boshini orqaga burdi, anqayib qolgan yumronqoziq ustiga tashlangan ilondek Siparangiz qo'shiniga birdan hujum qildi, Qorovul bo'lib turgan shirakayf askarlar eroniylarning yetib kelganlarini payqamay qoldilar. Qisqa jangdan so'ng dushman ularni qirib tashladi. Bazm qurib o'tirgan yigitlarning ba'zilari jang suronini eshitgach, o'rinlaridan turaman deb, gandraklab yiqilib tushdi, otlariga yetib olganlar qilichlarini qinidan sug'urishga ulgurolmadilar. Ba'zi yoshlar jang ko'rgan askarlarning so'ziga kirmay, otlariga dam berish uchun ayilni bo'shatib qo'yishgan edi, shu sababdan otlariga minishlari bilan egar qiyshayib, otlarning qorniga kelib, o'zlari boshlari bilan yerga sanchilishdi. Xullas, dushmanning nayrangiga uchib, hushyorlikni qo'ldan bergan Siparangiz o'zining bir necha yigiti bilan asir tushib qoldi. Ularning oyoqlariga kishan solib, qo'llarini orqalariga bog'lab Kayxisravning ro'parasiga turg'izib qo'yishdi. Shoh istehzoli iljayib, asirlarni ko'zdan kechirdi.

– Ha, qo'lga tushdingmi? – dedi u Siparangizga bosh irg'ab. – Holing shu-ku, men bilan jang-jadal

qilmoqchimidning, ona suti og'zidan ketmagan tirmizak!

Tiriklayin qo'lga tushmaslik uchun dushman bilan toza olishib, u yer-bu yeri tiralgan yosh sardorning mastligi tarqab, hushyor tortib qolgan edi. U boshini viqor bilan ko'tarib, shahanshohga nafrat ko'zi bilan qaradi-da:

– Ha, sen bilan jang-jadal qilmoqchi edim, ammo bu baxt menga muyassar bo'lmadi, – dedi.
– Sen ochiq yerda rosmana jang qilishdan qo'rqib, hiyla-makr bilan bizni qo'lga tushirding. Afsuski, yoshlik qilib, qilich dastasini ushlagan qo'limga manfur sharob kosasini oldim va tuzoqqa ilindim. Agar sen nomardlardek...

Shohni haqorat qilishga o'tgan Siparangizning tovushini o'chirish uchun askarboshilardan biri:

– Bas qil, ahmoq! – deb uning yuziga qo'lidagi piyoladan suv sepib yubordi. Yigit bexosdan seskanib ketgan edi, uning gaplari naryoq-beryog'idan o'tib ketgan Kayxisrav kulib yubordi, yonidagi a'yon va sarkardalar ham shohlariga taassub qilib, ko'zlaridan yosh chiqquncha xaxolab kulishdi.

– Kuling-a, kuling, – dedi Siparangiz ularga jirkanib qarab, – ko'p o'tmay yig'laysiz, qon yig'laysiz. Hiyla va makrlaringiz endi ish bermaydi, arslon terisini yopingan tulkilar...

Haligi askarboshi uni gapirtirmaslik uchun yuziga suv sepib yubordi. Kayxisrav bu safar zo'rma-zo'raki iljayib qo'ydi, yon-veridagilar xaxolab kulishga jur'at etmay, tirjayib qo'yishdi.

– Biz qahr-g'azab qilishni ham bilamiz, lutf-u karam qilishni ham, – dedi Eron shohi Siparan-

gizga qarab. – Xususan, biz sen kabi bolalarga shafqatlimiz. Ehtimol, onangni sog‘ingandirsan, istasang, seni qo‘yib yuboramiz.

Siparangiz zaharga aylangan tupugini qult etib yutib o‘yladi: «Qo‘shinimizning uchdan birini men nobud qildim. Safdoshlarimning qirilib ketishiga men sababchi bo‘ldim. Agar endi bo‘shatib yuborsalar o‘z elatimga qaytib ketmayman. Onamning oldiga qaysi yuz bilan boraman?»

– Qo‘limni yechib qo‘yinglar, – deb iltimos qildi u.

Kayxisrav bir mulozimiga ishora qilgan edi, u yugurib borib yigitning qo‘lini yechdi-da, o‘z joyiga borib turdi. Shu on Siparangiz qo‘ynidan kichkinagina yaltiroq pichoq olib, o‘zining ko‘ksiga sanchdi-yu, mukka tushib jon taslim qildi.

– Mard yigit ekan, – dedi Kayxisrav birozdan keyin. – O‘limni nomusdan afzal ko‘rdi. O‘lmaganda, ehtimol, ulug‘ sarkarda bo‘lar edi. Mayli, bo‘lar ish bo‘ldi, endi mana bularni ham, – u asir yigitlarga ishora qildi, – o‘z sarkardasi ortidan narigi dunyoga jo‘natinglar.

III

Siparangiz va uning safdoshlari halok bo‘lganligi to‘g‘risidagi xabar To‘marisning va barcha ayollarning yuraklarini o‘qdek teshib o‘tdi. Ruhiy azobning zo‘rligidan ularning ko‘zlariga yosh ham kelmay qoldi. Birmuncha vaqtdan keyin soyabon aravalarning ichidan xotinlarning dod-faryodi eshitila boshladi. Xususan, Siparangizning qaylig‘i sochlarini yulib yig‘lab, hammaning yurak-bag‘rini ezib yubordi, ammo

To‘maris qayg‘usining zo‘ridan yig‘lay olmasdi. U esi og‘ib qolgandek bir nuqtaga tikilganicha qotgan, lablari bir nima deb pichirlar edi.

Qayg‘u-hasratning davosi – dushmandan o‘ch olish edi. Dahshatli xabar kelgan kunning ertasiga To‘maris tajribali urug‘doshlarini to‘plab, kengash o‘tkazdi.

Davra qurib munkayib o‘tirgan keksalarga, kampirlarga, dushmandan o‘ch olish istagi bilan yongan yoshlarga bir-bir ko‘z yugurtirib, titroq ovozi bilan:

– Otalar, onalar, ukalar, ahvolimiz tang, falokat boyqushlari tepamizda uchib yuribdur, – dedi. – Yovuz dushman navqiron yigitlarimizni makr bilan qirib tashladi. Biz ularning o‘chini olmog‘imiz, bor kuchimizni to‘plab, yovni yurtimizdan haydab chiqarmog‘imiz kerak. Shu to‘g‘rida sizning maslahatingizni olmoqchimiz.

To‘rda o‘tirgan oppoq soqolli, kulcha yuzi qip-qizil, o‘tkir ko‘zli bir chol tomog‘ini qirib gap boshladi:

– Beparvo bo‘lganimiz, g‘aflat bosib bemaslahat ish qilganimiz uchun bizni Mihra¹⁰ jazoladi. Agar biz yuborgan qo‘shinga Siparangiz emas, ko‘p janglarda suyagi qotgan, ehtiyotkor bir kishi boshchilik qilganda navqiron yigitlarimizdan ajralib qolmas edik. Siparangiz mard bo‘lsa-da, ammo ko‘p jang ko‘rmagan, tajribasiz yigit edi. Keyinchalik u zo‘r sarkarda bo‘lib yetishardi, afsuski, umri qisqa ekan.

¹⁰ M i h r a (Mitra) — quyosh xudosi.

– Rost aytasiz, – deb uning soʻzini boʻldi Toʻmaris. – Men suyagi qotmagan oʻgʻlimni bu qoʻshinga bemaslahat bosh qilib yubordim va manmanlikning jazosini tortdim.

– Yigitlar orasida qizlar, ayollar boʻlganida bu falokat boshimizga kelmas edi, – dedi bir kampir tutaqib. – Mihra ayollarni kuch-quvvatga toʻlgan vaqtida, fahm-u farosat yordamida yaratgan. Si-parangiz qoʻshinida qizlar boʻlganida yigitlarning qoʻlidan may kosasini urib tushirar edi...

– Boʻlar ish boʻldi, otilgan oʻqni qaytarib boʻlmas, – dedi boyagi chol uning gapini ogʻzidan olib. – Biz endi bundoq qilsak: barcha qariyalar va bolalarni mollar bilan orqaga yuborib, barcha er-xotin, yigit-qizlarni qurollantirsak va dushmani choʻl ichiga aldab olib kirib, oʻsha yerda qirib tashlasak...

Koʻpni koʻrgan chol qayergacha chekinish va dushman bilan qaysi joyda jang qilish kerakligini batafsil gapirib berdi. Kengashdagilar uning rejasini maʼqullab baʼzi tuzatishlar kiritdilar.

Oʻsha kuniyoq Toʻmaris, urushga yaramaydiganlar panaroq joyga yuborilsin, deb buyruq berdi, keyin otlarining jilovidan ushlab saf tortib turgan erkak va ayollarning qurol-yarogʻlari, ust-boshlari, oyoq kiyimlarini koʻzdan kechirdi. Ularning puxtaligiga qanoat hosil qilgandan keyin bir argʻumoqni qurbonlikka soʻydirib, Quyosh tangrisiga iltijo qilish uchun bir tepalik ustiga chiqdi. Belidagi oltin kamariga osilgan qilichi va qalqonini yerga qoʻyib, massagetlar nazdida xudolarning xudosi boʻlgan Mihraga sigʻina boshladi:

– Ey, butun mavjudotni – yer-u koʻkni, suv va oʻtni yaratgan Quyosh tangrisi! Sen koʻzingni ochsang – olam nurga toʻladi; koʻzingni yumsang – yer yuzini qorongʻilik lashkari bosadi. Odamlarga oʻt bergan ham sen, daryolarni toshirgan, ekinzor va oʻtloqlarga suv bergan ham sen! Qoʻy va kiyiklarni koʻpaytirish, don-dunga baraka bergan ham sen! Ey, ulugʻ Quyosh tangrisi, bizni eroniylarga xor qilma, dilimizga gʻayrat, bilagimizga quvvat ato qil, yuragimizga oʻch olovini sol! Qilichimizni oʻtkir qil, toki, yurtimizni oyoq osti qilgan makkor dushmani tor-mor aylab, qullik balosidan xalos boʻlaylik!

U najot soʻrab Mihraga yolvorarkan, koʻzlaridan duvullab yosh oqib ketdi. Bir lahza yerga qarab turdi-da, oʻzini tutib olgandan soʻng qilich-qalqonini taqib olib, pastga tushdi, oʻynoqlab turgan oq otiga minib, qurollangan xalqqa murojaat qildi. Yurtning boshiga tushgan falokat toʻgʻrisida gapirib, soʻzining oxirida shunday dedi:

– Opa-singillar, aka-ukalar, qayerga ketayotganingizni hammangiz bilasiz. Shu ketganimizcha yo hammamiz bitta qolguncha qirilib, oʻz qonimiz bilan shaʼnimizga tushgan dogʻni yuvib tashlaymiz yoki dushmani qirib yuborib, gʻalaba bilan qaytamiz. Ishonaman: oramizda Eron shohi oldida tiz choʻkadigan nomard yoʻq. Biz albatta yengamiz! Shafqatsizlikni bizlardan koʻrsin Eron shohi!

– Bizni jangga boshla, onaxon! Dushmandan intiqom olib, dudini dimogʻidan chiqaraylik!

Oftob nuri To‘marisning yelkasiga tushib turar, go‘yo Mihra nurli qo‘llari bilan uni siypab, olqishlayotgandek bo‘lar edi.

– El-yurt ayol kishining fotihasini oldi, g‘alaba bizga yor bo‘lgay, – dedi soqoli ko‘ksiga tushgan bir chol.

Shy payt tip-tiniq osmonda bir burgut qanotlarini keng yoyib, ular ustida aylana boshladi. Qurolli yigit-qizlar boshlarini ko‘tarib, uning parvozini tomosha qildilar. Hamma ko‘zlar chaqnab, yuzlar yorishib ketdi, chunki ularning e‘tiqodida bu yaxshilik alomati edi...

To‘maris tish-tirnog‘igacha qurollangan va hali charchamagan Eron qo‘shini bilan hozir jang qilsa, oqibati xunuk bo‘lishini yaxshi bilardi. Eng oldin dushmani cho‘llarda sarson qilib, uning tinkasini quritish va qulay joy topib turib, jang qilish kerak edi.

Yengil g‘alabadan havolangan Eron qo‘shini To‘marisning chekinayotganini eshitib, zudlik bilan uni ta‘qib eta boshladi. Kayxisrav osongina zafar qozonib, o‘lja olishga shoshilayotgan qo‘shinini to‘xtatib qolishdan ojiz edi. Massagetlar esa bir tepalik ostida o‘zlari uchun qulay joy ishg‘ol qilib, saf tortib turdilar. Birinchi safda o‘q-yoy bilan qurollangan yengil aslahali merganlar, ular orqasida og‘ir qurolli askarlar turar edi. Kayxisrav askarlari sekin-asta yaqinlashib kelaverdilar. Massaget merganlari to‘satdan ularni o‘qqa tutdilar, sadoqlar bo‘shab qolgach, uzun dastali mis boltalar, kalta nayzalarni ishga soldilar. Qo‘shinning ikki yoni va orqa tomonini hi-

moya qilib turgan otliqlar suvlig'ini chaynab, tilla o'mildiriqlarini oftobda yarqiratib turgan sabrsiz arg'umoqlarning boshini qo'yib yubordilar. Saflar bir-biriga aralashib ketdi. Qilich va nayzalarning bir-biriga taraqlab tegishi, jangchilarning suroni, otlarning kishnashi, yaradorlarning ingrashi birga qo'shilib, qiyomat-qoyim bo'lib ketdi. Odamlar g'uj bo'lib olib, bir-biriga nayza sanchar, bolta bilan boshiga tushirar, qilich bilan chopar edi. Jang shu zaylda kechgacha davom etdi. O'z yerlarini yovdan tozalash va o'ch olish ishtiyoqi bilan yongan massagetlar jonbozlik ko'rsatib yov bilan mardlarcha olishishdi, nihoyat, zafar ularga yor bo'lib, dushmanni orqaga sura boshlashdi. Zarina boshchiligidagi otliq qo'shin dushmanning chap qanotini sindirib, orqaga o'tib oldi. Bir tepalik ustida jangni kuzatib turgan Kayxisrav qilich yalang'ochlab, o'z navkarlari bilan jangga shoshildi, biroq u birinchi to'qnashishdayoq halok bo'ldi. Kayxisravning o'lganini bilib, eroniylarning ruhi tushib, yuraklaridagi o't so'na boshladi. Dushmanning bir qismi chekinib, yaqin o'rtadagi to'qaylarga yashirinmoqchi bo'ldi. Biroq To'maris boshchiligidagi erkak va ayol suvoriylar ularning oldini to'sib chiqib, qilichdan o'tkaza boshladilar. Massagetlar eroniylar ustidan to'la g'alaba qozonib, bir talay asir olishdi.

– Kayxisravning... kallasini kesib olib kelinglar!
– deb buyurdi hali ham nafasini rostlab ololmagan To'maris. Uning yonida turib, dushman bilan olishgan kelini uch-to'rt ayol jangchi bilan shahanshoh askarlarining jasadiga to'lgan maydonga

ot surdi. Ko'p o'tmay Zarina Kayxisravning jasadi-
ni topdi va uning kallasini kesib olib, To'marisga
keltirib berdi.

– Endi bir meshga qon to'ldirib kelinglar!

Jangchilar darhol malikaning buyrug'ini bajo
keltirdilar.

To'maris soch va soqoliga qon yopishib qotib
qolgan, ko'zlari yumuq, dahshatli kallani qo'liga
olib, unga qaradi-da:

– Ey Kayxisrav, umr bo'yi jang qilib odam qo-
niga to'ymading, mana endi to'yguningcha ich! –
deb uni mesh ichiga soldi-da, mesh og'zini chilvir
bilan mahkam bog'lab qo'ydi.

SHIROQ

Yoz boshlanib, Yaksart bo'yidagi cho'llarda o'tlar qovjiray boshladi. Bu yerlarda yashovchi shak qabilalari sero't yaylovlarga ko'chish taradudiga tushishdi. Yangi yerlarga ko'chish chorvachilar uchun bir bayramdek edi. Ular bahor mavsumida yashab o'rganib qolgan yerlarini tashlab ketish oldidan bir-birlarinikiga qo'noq bo'lib borar, dorivor o'tlarni yeb semirgan biyalarning sutidan tayyorlangan o'tkir qimizlarni ichib mast bo'lgan yigitlar qizlar bilan lapar aytishar, vaqtichog'lik qilishardi.

Biroq bu safar odamlarning ko'ngliga qil sig'mas, o'tovlardan na qo'shiq tovushi va na qizlarning xushchaqchaq kulgisi eshitilardi.

Baland bir yerga qurilgan katta oq o'tovni egnilariga yarg'oq toridan kamzul, boshlariga uchi ingichka, uzun qalpoq kiygan qurolli soqchilar qo'riqlab turardilar.

O'tov ichida esa shak qabilalarining oqsoqollari kengash qurib o'tirardilar. To'rga solingan ayiq terisi ustida chordana qurgan Rustak oqsoqollariga vaziyatni tushuntirardi:

– Eron shohi Darayavush¹¹ O'kuzdan kechib, So'g'diyani bosib oldi. Eroniyalar el-yurtni talab, erkaklarni qul, xotinlarni yesir qilib olib ketayo-

¹¹ Darayavush (Doro I) — Eron shohi (miloddan avvalgi 522–486–yillar). Miloddan avvalgi 522–521–yillarda So'g'diyani istilo qilgan edi.

tirlar. Endi navbat bizga keldi. Darakchilarimiz shohning biz tomonga Ronosbat boshchiligidagi katta bir qo'shinni yubormoqchi bo'lganligidan darak berayotirlar...

Rustak – soch-soqoli oqargan, biroz munkayib, cho'kib qolgan suyakdor chol. U bir vaqtlar keng yag'rinli, baland bo'yli pahlavon edi. Yakka-ma-yakka janglarda shak urug'ining dushmanlaridan ko'p bahodirlarni yer tishlatgan, uning nomi So'g'diyada ham, Eronda ham mashhur edi.

Hozir u shaklar va so'g'diyaliklarning ashaddiy dushmani bo'lgan Eron shohi va uning qora niyatlari to'g'risida gapirar ekan, g'azabdan nafasi tiqilar, ko'zlari o't sochar edi. U gapini tugatib, dushmanni daf etmoq uchun qanday choralar ko'rish kerakligi to'g'risida o'z fikrlarini aytishni urug' oqsoqollaridan so'radi.

– Qo'ldan ish kelmaydigan chollar, kampirlar, bolalik xotinlarni qo'y va yilqilar bilan uzoq cho'llarga yuborib, qolgan er va ayollarning bari qurollantirsak va dushman bilan bir tomchi qonimiz qolguncha urushsak, – deb gap boshladi urug' oqsoqollaridan Saksfar. U oltmishga borib qolgan bo'lsa-da, yoshlardek ikki beti qip-qizil, serg'ayrat va tavakkalchi odam edi. – Urush kul-fati benomuslik mashaqqatidan yaxshiroq. Zolim Eron shohiga qul bo'lgandan ko'ra jang maydonida o'lgan afzal...

Rustak uning uzundan uzoq gapini sabr bilan tinglab, boshini quyi solgancha o'ylanib qoldi.

– Jangda mardlarcha o'lmoq oson gap, lekin dushmanni yanchib tashlab, undan qasos olmoq

qiyin. Biz mardlik ko'rsatib, nomimizni qoldirish to'g'risida emas, balki el-yurtimizning erkini qanday saqlab qolish to'g'risida o'ylamog'imiz kerak, – dedi u qiziqqon Saksfarga qarab.

Oqsoqollar mum tishlagandek miq etmay o'tirar edilar. Ko'p mamlakatlarni bosib olib, jang maydonlarida ko'p tajriba orttirgan, yaxshi qurollangan Eron qo'shini bilan urushmoq juda mahol ekanligi ularga ayon edi.

Boshliqlar bu mushkul muammoni yechish uchun bosh qotirib o'tirganlarida, o'tov eshigi oldida turgan qurolli yigit Shiroq degan bir cho'ponning kirishga ijozat so'rayotganini bildirdi.

– Shiroq! – deb qoshini chimirdi Rustak. – Kim u?

– Shiroq bizning urug'dan. Butun umri cho'ponlik bilan o'tgan, – dedi Saksfar. – O'zi juda farosatli, dono, dostonchi chol. Eski chaldevorlardan chayon ushlab o'zini chaqtiradi. Og'riq sezmaydi. Aytishlaricha, yoshligida ilon uni chaqib olganda allaqanday giyohlarni surtib tuzalib ketgan emish. O'shandan beri ilon-chayondan qo'rqmaydi.

– Andog' bo'lsa, chaqir buyoqqa o'sha cholni.

Eshikdan yoshi oltmishdan oshgan, tetikkina, barvasta bir chol kirib, ta'zim qildi.

– Ijozat bersanglar, men ham qatoringizga o'tirib, o'z fikrimni aytsam. Nima to'g'rida gaplashayotganingizni bilaman.

– O'tir, o'tir, gapingga quloq solamiz, – dedi Rustak.

– Eron shohining askarlari Sirdaryo ostidagi qum donalaridan ham ko'p, ularni jangga chorlab, yengish mahol. Shunday bir hiyla topmoq

kerakki, dushmanning oyogʻi toyib, halokat jariga qulab tushsin.

– Qani, ayt, qanday hiyla oʻylab topding? – deb soʻradi Rustak.

– Buni faqat senga aytaman. Oqsoqollar oʻto-vingni tark etsinlar.

Rustak bu gapni eshitib aftlari burushib ketgan oqsoqollarga bir qarab oldi-da:

– Nima, sen shu ulugʻ zotlarga inonmaysanmi? – deb soʻradi.

– Inonaman, ular el gʻamini yeydigan halol odamlar, oʻlsalar ham dushmanga sir boy bermaydurlar. Ammo ularning yaqin doʻstlari, inilari, oʻgʻillari, xotinlari bor. Men aytgan gaplarni beixtiyor ularga aytib qoʻyishlari mumkin. Uyogʻi maʼlum, el ogʻziga elak tutib boʻlmaydur. Oqsoqollar meni kechirsinlar...

Urugʻ boshliqlari birin-ketin oʻrinlaridan turib chiqib keta boshladilar.

Oq oʻtovdan nariroqda choʻqqayib oʻtirgan oddiy koʻchmanchilar Shiroqni yaxshi tanir, uning qoʻbiz chalib aytgan dostonlarini koʻp marotaba tinglagan, oʻzi ham dostonlarda madh etilgan sheryurak odamlardan biri ekanligini bilardilar.

Oradan ancha vaqt oʻtgandan keyin Shiroq oʻtovdan chiqdi. Uni koʻrgach, koʻchmanchilar dahshatga tushib oʻrinlaridan sakrab turib ketdilar. Keksa choʻpon kesilgan ikki qulogʻi va burniga kuydirilgan namat bosib, sizib oqayotgan qonni toʻxtatishga harakat qilardi. Kutilmagan bu fojia-dan gʻazablangan odamlar uning atrofini oʻrab oldilar va ustma-ust savol yogʻdira boshladilar:

– Quloq-burningni nega kesdilar?

– Sen shoʻrlik nima gunoh qilib eding?

Rangi murdadek oqarib ketgan Shiroq tishini tishiga qoʻyib, oʻzini bardam tutishga urinar, urugʻdoshlarining savollariga javob bermasdi. Uni bir joyga oʻtqazib, kuydirilgan namat bilan qonini toʻxtatdilar. Cholning sahro shamoli va choʻl quyoshidan qoraygan yuzida gʻazab alomati yoʻq edi. U oʻziga kelgach, oʻrnidan turdi-da, kunbotish tomonga qarab ketdi. Hang-mang boʻlgan kishilar uning orqasidan qaraganlaricha qotib qoldilar.

Dehqonchilik va bogʻdorchilik bilan shugʻullanuvchi soʻgʻd xalqini itoatga keltirgan Eron shohi Yaksartning soʻl qirgʻogʻidagi koʻchmanchilar ustiga yurish oldidan dam olmoqda. U yetti paxsa devor bilan oʻralgan bogʻ oʻrtasidagi baland shiyponda oʻz aʻyonlari bilan may ichib, shakarguftorlik qilib oʻtirardi.

Mulozimlardan biri shiypon yoniga kelib taʻzim qildi-da, quloq-burni yoʻq gʻalati bir chol shoh huzuriga kirishga izn soʻrayotganini bildirdi. Doro surishtirib, kelgan odamning shak qabilasidan ekanligini bilgach:

– Mayli, kirsin, – dedi.

Ikki qurolli mulozim boshlab kelgan Shiroq shohdan oʻn besh qadamcha berida toʻxtadi-da, yer oʻpdi va oʻrnidan turib, taʻzim qilganicha qotib qoldi.

Doro baland boʻyli, qushburun, chiroyli odam edi. Uning ponaga oʻxshagan soqoli koʻkragiga tushgan va mayin taralgan. Ustidagi toʻq qizil zarrin toʻni yiltirar, qoʻlidagi uzun aso dastasiga qadalgan qimmatbaho toshlar qorongʻi kechadagi

yulduzlardek charaqlar edi. Tosh qo‘g‘irchoqqa o‘xshagan ikki mulozim uni sekin-sekin yelpib turardi.

Doro kamon qoshlarini chimirib, baland ovoz bilan:

– Hoy odam, o‘zing kimsan, oting nima va qaysi urug‘dansen? – deb so‘radi.

– Otim Shiroq, o‘zim shak urug‘idanman, – javob qildi chol.

– Kelib mening istirohatimni buzmoqdan maqsading nadir?

– Maqsadim mulozamat kamarni belga bog‘lab, umrimni siz shahanshoh xizmatida o‘tkazmoqdir. Janoblariga xayrixoh bo‘lganim tufayli qabiladoshlarimdan qattiq sitam ko‘rdim. Ularga men: «Shohi Eron bilan urushaman, deb chiranmang, sizlarni bir hamlada zer-u zabar qilgay, yaxshisi, itoat kamarni bog‘lab borib, ul zoti bobarakotning etaklaridan o‘ping», dedim. Bu gapdan xabar topgan hukmdorimiz Rustak g‘azabga mindi va mening quloq-burnimni kestirdi. Men endi sizning yordamingiz bilan undan o‘chimni olmoqchiman. Agar ijozati oliy bo‘lsa, yengilmas qo‘shiningizni yolg‘iz podachilar biladigan so‘qmoqlar bilan shak lashkarlarining orqasidan olib chiqar edim, keyin ularni qilich damidan o‘tkazmoq qiyin emas...

Shiroqning gapini eshitib, Doro o‘yga toldi. Agar jangovar shak qabilalari shu yo‘sinda yakson qilinsa, O‘kuz bilan Yaksart o‘rtasidagi serunum yerlarni bosib olgan Eron lashkarlarining be-xatarligi ta‘min etilgan bo‘ladi. Ammo bu kekxa cho‘ponni bir sinab ko‘rmoq kerak.

Shiroq shohning ishonchsizlik ko'zi bilan qarayotganini fahmlab, o'z so'zining to'g'riligini isbot qilishga kirishdi:

– Axir, quloq-burnimni yaqindagina kesilgani ko'rinib turibdi-ku! Biznikilar bekorga o'z urug'lariga bunday sitam yetkazmaydurlar.

U o'ylab qo'ygani dalillarini keltirib, uzundan uzoq gapirdi va o'zining Eron shohiga sodiqligini, shaklarga dushman ekanligini isbot qilishga urindi, so'zining oxirida Quyosh tangrisini shafe keltirib ont ichdi.

Doro sarkardalari bilan maslahatlashib, shaklar ustiga qo'shin yuborishga, Shiroqni esa yo'l boshlovchi qilib olishga qaror berdi.

Eron askarlari yo'l boshlovchining maslahati bilan yetti kunlik suv, oziq-ovqat yem-xashak olib yo'lga chiqdilar va daryoning chap qirg'og'idagi qum sahrolaridan borib, shaklarga orqa tomondan hujum qilmoqchi bo'ldilar.

Dastlabki kunlar yo'l uncha mashaqqatli bo'lmadi. Cho'l o'tlari endi qovjirab kelayotgan bo'lsa ham onda-sonda buloqlar atrofida ko'm-ko'k o'tloqlar uchrab turardi. Bora-bora cho'l sahroga aylandi, odamlar va otlarning suvga ehtiyoji osha bordi. Afsonaviy otlarning taqalariga o'xshab uyulib qolgan qumtepalardan oshib yoki chetlab o'tish oson emas edi. Qora terga tushib hansiragan otlar oyoqlarini qumdan arang tortib olib, boshlarini quyi solganlaricha bitta-bitta qadam tashlab borardi. Sahroning berahm quyoshi yomon niyatda kelayotgan bu qurolli odamlarning boshidan olov selini quyar, ichlarini kuydirib, tashnalikdan lab-

larini qovjiratar, qumlar ustida jimirlab turgan qaynoq havo o'pkalarini yondirardi.

Lashkarboshilarning toqatlari toq bo'lib, shaklar lashkargohiga qancha masofa qolganini Shiroqdan surishtira boshladilar. U esa manzilga yaqinlashib qolganliklarini va yana ikki kun yurish kerakligini aytib, boshliqlarni yupatar-di. Biroq sermashaqqat safarning yetinchi kuni ham shaklardan darak topmadilar. Hammayoq dasht-biyobon, odam yursa oyog'i, qush uchsa qanoti kuyadi. Suv, oziq-ovqat, yem-xashak tamom bo'lgan, oriqlab ketgan otlar yer iskab suv qidiradi, qovjiragan lablari shishib ketgan odamlar bir qultum suv uchun bir yillik umrlaridan kechishga tayyor!

Shiroqni o'rtaga olib: «Bizni qayerga boshlab kelding, ablah! – deb qisti-bastiga oldilar. Askar-boshilardan biri uni yoqasidan ushlab siltadi va haqorat qila boshladi. Shiroq yoqasini uning qo'lidan qutqarib, namat qalpog'ini boshidan oldi-da, serajin va keng peshonasidagi terini artdi. Uning qovjiragan lablari istehzoli tabassumdan yorishib, qiyiq ko'zlarida o't chaqna ketdi. Atrofini qurshab olgan g'azabli chehralarga mag'rur qarab turib, qalpog'ini yerga bir urdi-da, qah-qahlab kulib yubordi:

– Men yengdim, Doro qo'shinini bir o'zim yengdim! – dedi u qichqirib. – Sizlarni aldab sahroning qoq o'rtasiga olib keldim, – qo'li bilan kunchiqish va kunbotish tomonni ko'rsatdi. – Buyog'i ham yetti kunlik yo'l, buyog'i ham. Istagan tomoningizga boravering! Mening go'rim shu yerda, – deb oyog'i ostini ko'rsatdi.

U o'z murodiga yetgani uchun muqaddas otash va suv ... xudosisiga shukur qilib, allaqanday bir duoni o'qidi.

Darhaqiqat, u o'z elini qullikdan qutqarib qolish uchun jonidan kechgan, yovuz dushmani hiyla tuzog'iga ilintirish uchun ming turli azob-uqubatni bo'yniga olgan edi. Mana endi u niyatiga yetdi, dushman askarini halokat jari yoqasiga boshlab keldi. Endi dushman nima qilsa qilaversin!

U Rustakning huzuriga kirganida shunday degan edi:

– Agar mening bola-chaqam va nevaralarimni unutmang, o'z shirin jonimdan kechib, yurt boshiga kelgan baloni daf etardim. Dushmani daf qilmoq uchun bir hiyla o'ylab topdim. Umrim oxirlab qoldi, axir bu dunyodan ketmoq kerak. Men el-yurt uchun o'limning shirin sharbatini ichmoqqa qaror qildim... Gapimga quloq sol,..

Hukmdor uning gapini oxirigacha tinglab, fikriga ma'qullagan edi. Shunda u yonidan o'tkir pichog'ini olib, o'z quloq-burnini kesgan va go'yo o'z eliga xiyonat qilgan bo'lib, dushman orasiga kirgan edi...

G'azabdan ko'zlari olayib, aft-basharasi bujmayib xunuk bo'lib ketgan Eron sarkardalari Shiroqni o'rab olib, uni ura boshladilar. Sarkarda Ronosbat dabdalasi chiqqan Shiroqni ular qo'ldan qutqarib, bir chetga olib chiqdi-da, suv ichirdi, so'ngra chodiriga olib kirib, uni yaxshilikcha yo'lga solmoqchi bo'ldi. Endi Eron sarkardasi shaklar ustiga yurish qilib, ularni tor-mor etishni xayolidan chiqarib tashlagan, u faqat qo'shinini halokatdan qutqarib qolishni o'ylardi.

– Agar sen sahro quduqlari va chashmalarini bizga ko‘rsatsang, gunohingdan kechib, So‘g‘diyada istagan qishloqlardan birini senga in‘om qilardik.

– O‘z elimning dushmanlariga yordam uchun cho‘zadigan qo‘limni kesib tashlaganim ma‘qul, – dedi u gapni qisqa qilib. Halokat yoqasida qolgan eroniylar achchiqlariga chiday olmay fidokor cho‘ponni chopib, qiyma-qiyma qilib tashladilar.

O'TROR

I

613-yil savr¹² oyining boshlarida ertalab ikki otliq tevaragi baland paxsa devor bilan o'ralgan chorbog'ning darvozasi oldiga kelib egardan tushdi. Darvozaning ikki tavaqasi lang ochiq. Darvoza-bon eshik yonida turardi. Egniga movutdan kalta yengli tugmador¹³, oyog'iga ufka etik kiygan, ikki yuzi qip-qizil, g'o'labirdan kelgan suvoriy otini yetaklaganicha eran-qaran darvozadan kirdi. Uning yonida kumush dastali qilich, belida o'q-yoy va yettita o'q solingan sadoq osig'liq. Ikkinchi otliq – yoshi yigirma bir-yigirma ikkilarda bo'lgan novchagina yigit, qirchang'i otini yetaklab, uning orqasidan ergashdi. Miyiqlari sabz urgan, do'rdoq lablari iljayib turgan bu yigitning yelkasiga yamoq tushgan, ko'hna etigining poshnasi mayishgan.

Eshik yonida turgan darvoza-bon birinchi otliqqa hurmat bilan salom berdi-da, ikkinchi otliqqa istehzo bilan qarab jilmayib qo'ydi. Shu payt ichkaridan bo'z yaktak kiygan oriqqina bir xizmatkor yugurib chiqib mehmonlarning otini yetaklaganicha otxonaga olib kirib ketdi.

Bog'dagi meva daraxtlari gullagan, havodan bol isi anqiydi. Bahor daraxtlarni yosh kelinlardek

¹² Hijriy 613-yil savr oyi boshlari, milodiy 1216-yil apreliga to'g'ri keladi.

¹³ T u g m a d o r — kamzul.

bezatib, ustlariga oq, qizil ko'ylak kiygizgan, kokillariga gulob sepgan. Kishining yoshligini eslatuvchi muattar daraxtlar atrofida shirinlikka o'ch arilar g'o'ng'illashib uchib yurishardi.

Besaranjom chumchuqlar yasangan-tusangan daraxtlarning gullarini cho'qib-cho'qib uzib tash-lamoqda, ular ustida qaldirg'ochlar charx urib valfajr o'qiydi.

Chorbog'ning qoq o'rtasiga qurilgan baland shiypon zinalaridan o'rta yoshli, miqtidan kelgan, qiyiq ko'zli bir kishi tushib kelayotibdi. U ham go'yo hozir urushga ketayotgandek qurollangan, yonida kumush dastali qilich, belida sadoq, qo'li-da o'q-yoy. Birinchi mehmon uni ko'rishi bilanoq o'n qadamcha berida to'xtab, indamay, o'ng qo'li-ning kaftini ochib, boshi uzra ko'tardi-da, uning uchini yerga tekkizib ta'zim qildi. Rangi o'chib ketgan yosh yigit ham sherigiga taqlid qilib, qo'l uchini yerga tekkizib, keyin qaddini rosladi. Bog' egasi ularning ta'zimiga bosh silkish bilan javob qildi-da, hol-ahvol so'rashgandan keyin qisqacha so'radi.

– Ha, Qulnazar, ne xabar?

– Ming qatla shukurkim, soyayi davlatlarida eson-omon yuribdirmiz. Yurt tinch, aholi duoyi jonlarini qilib yotibdurlar, dedi kelgan yuzboshi.
– Janoblariga bir xushxabar keltirdim.

– Qani, eshitaylik, – dedi qo'rg'on egasi miyig'ida kulib.

– Ulug' elchi Bahoiddin Roziy Chin-Mochin-dan qaytayotgan ermishlar. Chopar kelib, tong-la O'trorda bo'ladurlar, – deb xabar qildi.

– Durust, durust, – deb qo‘ydi Inolchiq beparvolik bilan. Uning qotmadan kelgan qoracha yuzi jiddiy, hech bir mushagi qimirlamas edi. U qip-qizarib yerga qarab turgan yosh yigitga savol nazari bilan tikilganча qoldi.

– Bu yigit – Temirtosh. Men janoblariга aytib erdim, – dedi yuzboshi Qulnazar, – Mana, endi xizmatingizga o‘z oyog‘i birla keldi.

O‘tror shahar hokimi Inolchiq o‘ziga epchil bir navkar topib berishni yuzboshi Qulnazardan iltimos qilgandi. Urug‘ oqsoqollaridan bo‘lgan bu odam oddiy xalqdan chiqqan navkarlarning sadoqatli, o‘z vazifasini bajonidil bajaradigan, mard bo‘lishini yaxshi bilardi.

Inolchiq Temirtoshning uzun qo‘llariga, yirik panjasiga, sal bukchaygan gavdasiga qarab: «Agar tarbiyat qilinsa, yaxshi qilichboz chiqadi, – deb o‘yladi. – Lekin tomoqdan qisilib o‘sgan yigitga o‘xshaydi, boqsa odam bo‘ladi». Temirtosh esa hokimning qora soqoliga, baquvvat bo‘yniga, kiyimi ostidan bilinib turgan mushaklariga qarab, «moy bilan go‘shetni ko‘p yeb, iligi to‘lgan», deb o‘yladi.

– O‘q otmoq, ot minmoqni bilurmusen? – deb so‘radi hokim, u bilan so‘rashib bo‘lgandan keyin.

– Ha, o‘qni yaxshi otib, otni yaxshi minurmen.

Inolchiq sadog‘idan o‘q-yoyini va bitta o‘qini olib unga tutqazdi-da, yuz qadamcha naridagi yosh terakni ko‘rsatib:

– Mergan bo‘lsang, o‘shal og‘ochni qoraga olib otg‘il, – dedi-da, o‘zini chetga olib turdi.

Temirtosh o‘qni yoy ustiga qo‘yib, yo‘g‘onligi odamning sonidek keladigan terakka qaradi. So‘ngra og‘ir o‘q-yoyini arang tortib otdi. O‘q te-

rakka borib sanchildi, ikki yoniga pat qadalgan dumi zag'izg'onning dumidek likillab turaverdi.

– Ofarin, – dedi Qulnazar yuzboshi. – Yaxshi mergan bo'lsang-da, kuching yo'q erkan.

U belidan o'q-yoyni olib, uzoq poylab o'tirmay, kamon tortib qo'yib yuborgan edi, o'q o'sha terakni teshib o'tdi.

Temirtosh qoyil qolib:

– Balli, kuch-quvvatdan bergan ekan, – deb yubordi.

– Nima, sen yuzboshi Qulnazarxoja hamma kuchini qorniga to'plag'on deb o'ylabmi erding? – dedi u katta qornini ko'rsatib. – Hamma kuch bilakda. Istasang, kuchdan qarz berib turay.

Hazil-mutoyibaga uncha xushi bo'lmagan Inolchiqqa yuzboshining gapi uncha yoqmadi shekilli, qoshini chimirib:

– Bul yigitni xizmatga olurmen, – dedi Qulnazarning bir tuki yo'q qip-qizil basharasiga qarab, – Siz bu yigitni o'z bo'lukingizga olib, ot minmoq, qilich urmoqni o'rgating.

– Bosh ustiga, – deb ta'zim qildi yuzboshi, so'ngra ko'zlari chaqnab ketgan Temirtoshga burilib gapira ketdi: – Qilichni shunday urmoq kerakdurkim, yerga sanchib qo'yilgan qamishning tagi qimir etmasun, kesilgan uchi qavatiga tushib, sanchilib qolsun. Seni shunday o'rgaturmen.

– Sog' bo'ling, og'a. Men yaxshilikni unuta-turg'on yigitlardin ermasmen.

Inolchiq bu soddadil yigitning chin yurakdan chiqarib aytgan gapiga miyig'ida kulib qo'ydi-da:

– Qani, shiyponga marhamat, so'ylashaylik, – dedi.

II

Temirtosh o'trorlik bir uzangisoz hunarmandning bitta-yu bitta o'g'li edi. Otasi faqirgina kosib bo'lgani uchun yoshligida uylana olmay, yoshi qaytgandan keyin o'ziga o'xshagan bir kambag'al bog'dorning qiziga uylangan, qirq beshga kirganda Temirtoshni ko'rgan edi. O'g'il yetti yoshga kirganda otasi soch-soqoliga oq oralagan, tishlari tushib ketgan chol bo'lib qoldi. Temirtosh onasi bilan galma-gal damni bosib o'choqdagi olovni qizitar edi. Otasi katta sandonning yonidagi chuqurga tushib, bir juft temirni olovga tiqib qo'yardi. Temir qizargach, uni uzun ombur bilan o'choqdan olib, sandon ustiga qo'yar, o'ng qo'lidagi cho'kich bilan temirni ura-ura cho'zardi. Temirtosh har vaqt ko'zini yumganda terlab ketgan, yuzlari bujur, cho'kich urayotgan otasi ko'rinib ketardi.

Yosh bola dam bosib charchaganda, onasi:

– Bor, o'g'lim, dalaga chiqib o'ynab kel, – deb, o'zi dam bosishga o'tirardi.

Temirtosh kichkina o'q-yoyini olib, o'rtoqlarini boshlab dalaga chiqib ketar, ular bilan o'q otishardi. Kimning o'qi o'zsa, orqada qolgan hamma o'qlar o'shaniki bo'lardi. Temirtosh aksari sheriklarining hamma o'qlarini yutib olardi, keyin xomush bo'lib shaharga qaytayotgan sheriklariga o'qlarini ulashib berardi.

U o'q yasashga juda usta edi. Qo'li bo'sh mahallarda ayvon ustuniga bog'lab quritib qo'ygan adil sambittol novdalarini yo'nib uchini chiqarar, kesib tayyorlab qo'yilgan tovuq patini dumiga yopishtirardi.

Bundan boshqa uning yana bir ermagi bor edi. Yoz paytida kechqurunlari qo'shnilari bo'lmish Bug'rohojining xizmatkori bilan otlarni anhorga oborib sug'orar, cho'miltirardi. Yaydoq otning ustiga minib olib, oyog'i bilan niqtardi-da, uni suvning o'rtasiga tushirardi. Ot quloqlarini dik-kaytirib bir tekis suzib ketganda bir qo'li bilan uning yolidan ushlab, bir qo'li bilan bo'yniga qoqib-qoqib qo'yardi. Hamma yog'i shalabbo holda uyiga qaytgach, o'zida yo'q xursand bo'lib, otlarni qanday cho'miltirganini zavqlanib ota-onasiga so'zlab berardi. Ba'zan otasidan:

– Menga qachon ot olib berursiz? – deb so'rardi.

– Katta bo'l-chi, nasib qilsa yaxshi bir tulpor olib bergaymen, – deb va'da qilardi otasi.

Biroq Temirtoshning peshonasiga ot bitmagan ekan, ko'p o'tmay otasi bir kuni to'satdan o'lib qoldi. Bug'rohojidan qarz ko'tarib otasini ko'mishdi, ta'ziasini o'tkazishdi. Otadan yetim qolgan sho'rpehona bola onasi bilan shaharning chekkasidagi bog'dor tog'asining hovlisiga ko'chib bordi. Tog'asi yozda bog'iga ko'chib chiqardi.

Qarindoshlarining maslahati bilan Temirtoshni Abdumajid usta degan uzangisozga shogirdlikka berishdi. Abdumajid ustaning olov do'konida ikki xalfa, ikki-uch shogird ishlardi. Uch-to'rt oy xizmatkorlik qilib yurgandan keyin Temirtosh damgarlik qildi. Bir yil o'tgach, olov yonida turib bosqon bilan qizigan temirni ura boshladi. Shundan so'ng ustadan haftasiga besh-olti yarmoq¹⁴ oladigan bo'ldi. Payshanba kuni kechqurun

¹⁴ Ya r m o q (yormoq) – pul, tanga, oltin.

tog'asinikiga onasini ko'rgani borar, juma kuni dam olib, shanba kuni tongotarda yana ustani-kiga qaytardi. Faqat onasi oldidagina u o'zini baxtli sezardi.

Tog'asinikiga kelgan kuni kechqurun bog'dagi supachada yotar, hammadan erta turib, qush-larning sayrashiga quloq solardi. Juma kuni o'zi singari yalangoyoq, juldurvoqi qo'shni bolalarni ergashtirib, keng dalaga olib chiqar, ular bilan o'q otishardi. Yoshi o'n olti-o'n yettiga kirganda ham, qo'shnilarning masxara qilishiga qaramay, o'q otib mashq qilishini qo'ymasdi. Shu yaqin orada bog'i bo'lgan Qulnazar yuzboshi uni ko'rib yurardi. U Temirtoshning otga, o'q otishga ishqi-bozligini bilib, uni ko'z ostiga olib qo'ygan edi. Bir kuni Temirtoshni dalada uchratib:

– Bir sarkardaga navkar kerak, borurmisan, – deb so'rab qoldi.

– Jonim birlan, – deb javob qildi Temirtosh o'ylab-netib o'tirmay.

U qattiqqo'l ustaning qo'lida ishlab, o'z mehnati bilan uni boyitishni istamasdi. Ammo o'z boshiga olov do'koni ochish uchun unda na uy, na mablag' bor edi!

Qulnazarxoja bilan uchrashgandan keyin Temirtoshning hayoti boshqa izga tushib ketdi.

III

O'tror shahri XII va XIII asr boshida O'rta Osiyo-ning sharqi shimol chegarasidagi eng yirik shaharlardan biri edi. Shahardan to'rt-besh chaqirim naribroqda Sirdaryoga quyiladigan Ars suvi O'tror

vohasini sug'orib, gullatgan edi. Bu viloyatda yashovchi mehnatkash va jafokash xalq Arsdan anhorlar chiqarib, biydek dashtni bog'-bo'stonga, bug'doyzorlarga aylantirgan edi. Sharq tomondan bu obod yerlarga ko'chmanchilar bostirib kelganda dehqonlar omochni tashlab, qo'llariga qilich olar, Movarounnahrni, ya'ni Sirdaryo bilan Amudaryo o'rtasidagi jannatdek o'lkani ko'ksilari bilan to'sib, bosqinchilarni uloqtirib tashlashardi. O'tror Movarounnahrning qalqoni edi. Hatto, XIII asr boshlarida bostirib kelgan qoraxitoylar ham uzoq janglardan keyin uloqtirib tashlandi. Shundan so'ng yana O'tror shahri orqali Sharqiy Turkistonga katta savdogarlar karvoni o'ta boshladi.

O'tror – buyuk savdo va hunarmandchilik markazi. Shaharga yaqinlashgan kishi darvozalaridan kirib-chiqib turgan karvon tuyalarining jangir-junguri, bo'kirishi, bozorlarning g'ovuri, misgarlik, temirchilik, chilangarlik rastalarining taraqa-turuqini eshitar, shahar madrasalarining oftobda jimjima qilgan peshtoqlarini ko'rib, ko'zi qamashar edi.

Gir atrofi qo'rg'on bilan o'ralgan O'tror shahri-ning o'rtasida, sahni o'n uch-o'n to'rt botmon keladigan to'rt burchakli baland tepa ustiga qal'a qurilgandi. Bu ichki qal'a xom g'isht devor bilan o'ralgan bo'lib, unga uch darvozadan kirilardi. Qal'a devorlari ich tomondan uncha baland bo'lmasa ham tashqi tomondan balandligi qariyb yigirma-yigirma besh gaz kelardi. Qal'aning to'rt burchagiga baland minoralar qurilgan bo'lib, shinaklaridan tevarak-atrofni o'qqa tutish oson

edi. Bu qasrda amaldorlar, sarkardalar, askarlar turishardi.

Inolchiq Xitoydan qaytib kelayotgan Xorazm elchisi Bahoiddin Roziy sharafiga ziyofat bermoqda. Ichki qal'aning o'rtasiga qurilgan to'rt ustunli sernaqsh xona ziyofat uchun hozirlangan, devor taglariga shoyi ko'rpachalar solingan, dasturxonlar yozilgan. To'rt tomondagi zarbof to'shakda Inolchiq bilan elchi, so'l tomonda sarkardalar, o'ng tomonda elchining ikkita yordamchisi, devon boshlig'i Badriddinxoja, shahar qozisi, amaldorlar, savdogarlar o'tirishardi. Mehmonlar bellarini mahkam tang'ib olgan ko'k sallali yosh ayoqchilar qo'ldan qadahni olib sharob ichib, kumush tovoqlarda ustma-ust keltirib turilgan qovurmalar, g'oz, o'rdak kaboblarni tamaddi qilishardi. Hammalarining betlari qizarib, ko'zlari chaqnagan, lablari iljayadi.

Bugun Qulnazar yuzboshi qo'l ostidagi bo'linma saroyda navbatchilik qiladi. Ziyofatda eng quyidagi o'rinlardan birini ishg'ol qilgan yuzboshi o'qtin-o'qtin tashqari chiqib, joy-joylarga qo'yilgan soqchilarni tekshirib keladi.

Jo'ngina matodan yangi tugmador kiygan Temirtosh ziyofat bo'layotgan xona eshigi yonida qotib turadi. U ko'z o'ngida bo'layotgan hamma narsalarga beparvoday ko'rinsa ham, uning miyasini shu mahalgacha aqliga kelmagan fikrlar kavlaydi: «Shu yerda o'tirgan o'n choqli zarbof choponli mehmonning ko'ngilxushligi uchun yuztacha odam ovora. Oshpazlar, xizmatkorlar, bakovullar, ayoqchilar bu yeb-ichayotgan bir necha odamga xizmat qilib ulgura olmaydi. Mana,

bakovul ichiga qiyma tiqilgan kakliklarni olib o'tyapti. Bay-bay, muncha hidi yaxshi-ya, – deb o'ylaydi u, og'zining suvi kelib. Navbatchilikka turishdan oldin u serqatiq go'ja ichib, qornini to'yg'azib olgan bo'lsa-da, buxorolik oshpaz Abulmakorim pishirgan ovqatlarga ko'ngli sust ketadi, – Ana tandirkabob. Muncha ovqatni ko'p yeyish-masa. Shuncha ovqat bilan bir mahalla kosibni to'yg'izish mumkin. Bularning qorni meshmi, nima balo? Shunday fikrlar xayolidan o'tarkan, uning ikki qulog'i suhbatda edi. Barvasta, cho'zinchoq yuzi cho'l shamolidan qorayib ketgan elchi ajoyib-g'aroyib voqealardan hikoya qilardi.

Bahoiddin Roziy Xitoyga yetib borganda Pekin shahrini Chingizxon bosib olgan ekan¹⁵. Elchi Pekin shahar darvozasi oldida tog'dek uyulib yotgan o'liklarni ko'ribdi. Sasib-bichib ketgan murdalarni ko'mishga odam yo'q, Chingizxon poytaxt hunarmandlari – kosiblari, ustalarini tirik qoldirib, boshqa barcha aholini qilichdan o'tkazgan ekan. Shahar maydonlarida ustma-ust uyulgan qonli, yalang'och xotinlar, bolalarning murdalari dahshatli manzara kasb etarkan. Shahar sasib ketgan, turli yuqumli xastaliklar tarqalgan ekan. Shaharni bosib olgan mo'g'ullar ham vabodan qirilayotgan ekanlar. Ammo elchi ziyofat vaqtida bunday narsalar to'g'risida gapirishni noo'rin deb bildi. Elchilik lavozimi hozir ko'pchilik ichida Chingizxonning qabih ishlari to'g'risida gapirishga yo'l qo'ymas edi. Shuning uchun u bu gap

¹⁵ Chingizxon Pekinni 1215-yili bosib olgan (*muallif*).

oʻrniga qoon¹⁶ning ziyofatlari, saroy oldida boʻlgan mushakbozlik, xitoy raqqosalari toʻgʻrisida hikoya qila ketdi.

Xushboʻy musallaslar sipqaraverib quloqlari qizib qolgan sarkardalardan biri miyigʻida kulib, dedi:

– Chin-Mochinning qizlari koʻrkli boʻladur, deb eshitamiz, rostmi?

– Ha, koʻrkli va iffatli boʻladurlar, – deb gapida davom etdi elchi. – Moʻgʻullar shaharga bostirib kirganlarida Xitoy qizlari moʻgʻul yigitlari ilkiga tushmaslik uchun yonib turgan uylar ichiga oʻzlarini urganlarini, nomuslarini saqlamoq uchun oʻzlarini oʻtga tashlaganlarini oʻz koʻzim bilan koʻrdim, – Elchi dahshatli voqealarni gapirdi-yu, tilini tishlab qoldi. U koʻrgan-kechirgan voqealarga oʻzining munosabatini bunday ravshan ifoda etib, xitoylarga xayrixohligini bildirib qoʻyganidan pushaymon boʻldi. «Meʼyoridan koʻproq ichib qoʻydim chogʻi», deb oʻyladi u qovogʻini solib. Ayoqchi uzatgan qadahni olmay, boshi ogʻrib turganini bahona qilib, uzrini aytdi. Shu paytda quyida oʻtirgan mashshoqlar mungli bir kuyni chalib yubordilar. Hamma jimib qoldi.

Ziyofat tugab, mehmonlar tarqalgandan keyin, elchi Inolchiq bilan yolgʻiz qolib, uzoq gaplashdi. U Chingizxon va moʻgʻul qoʻshini toʻgʻrisida batafsil maʼlumot berib, koʻrgan dahshatli voqealarini birma-bir hikoya qilib berdi.

Ertasi kuni hokim amaldorlar bilan elchini shahar tashqarisigacha kuzatib qoʻydi. Bahouddin

¹⁶ Qoon – xoqon, yaʼni Chingizxon.

Roziy yuzlarcha tuyaga mollarni ortgan xorazmlik, sharqiy turkistonlik savdogarlar hamrohligida Gurganjga yoʻl oldi.

IV

Chingizxonning elchisi Mahmud Yolvoch Buxoroga ilk bahorda yetib keldi¹⁷, chunki Xorazmshoh Muhammad shu yerda edi.

Oʻrta yoshli, qipchoqdan koʻra turkmanga koʻproq oʻxshagan Xorazmshoh Buxoro arkida, ziynatli, serustun salomxonaning toʻridagi sakkiz qirrali oltin taxt ustida viqor bilan oʻtirganicha, taʼzim qilib turgan elchilardan hol-ahvol soʻrardi. Soqoli qorakuyadek qop-qora Mahmud Yolvoch qora koʻzlarini sultonga tikib, oʻrtada qoʻl qovushtirganicha turardi, yordamchilari savdogar Yusuf bilan Alixoʻja uning ikki tomonida taʼzim qilganlaricha qotib qolganlar.

– Safarlari bexatar boʻldimi? Yoʻlda koʻp mashaqqat chekmay yetib keldilarmi?

– Ming qatla shukurki, poy ostonalariigʻa sogʻ-salomat yetib kelduk. Alalxusus, davlatingiz chegarasidin oʻtganimizdan soʻng safarimiz bemashaqqat, yoʻl bexatar boʻldi.

U Xorazmshoh oldida egasini tanib olgan ovchi itday yaltoqlanar, shirin soʻz bilan uni ilondek avramoqchi boʻlar edi.

Xorazmshoh Chingizxon elchilari oldida oʻzining ulugʻ davlat podshohi ekanini koʻrsatish uchun

¹⁷ Mahmud Yolvoch (Yalavoch) Buxoroga 1218-yili yetib kelgan (muallif).

egniga og'ir zar choponini kiyib, simobiy sallasi-ning peshonasiga o'n ikki misqolli olmos qadab, qo'llariga qo'sha-qo'sha yoqut ko'zli tilla uzuklar taqib olgan. U kulimsirab elchi yordamchilarining ism va laqablarini, qayerlik ekanliklarini so'radi. Shohning so'l tomonidagi turgan sarkardalar, o'ng tomonidagi vazirlar, amaldorlar, din peshvolari-dan ba'zilari elchi Yusufning o'trorlik, Alixo'janing buxorolik ekanini bilib tong qoldilar, ko'plarning yuzida nafrat va g'azab alomati paydo bo'ldi. Taxt-ning orqasida turgan saroy soqchilari boshligi Temur Malik g'ijinib: «Mahmud Yolvoch xorazmlik, anovi o'trorlik, bunisi buxorolik. Shunday bo'la turib, begona podshoning xizmatiga kiribdur-lar, bu ham ozlik qilganidek, uning elchisi bo'lib kelibdurlar, bu qandoq surbetlik!» deb o'ylar va mushtini qisar edi. Bu yerda hozir bo'lganlar-ning ham xayoliga shu fikr kelgan edi. Elchilar ko'pchilikning kayfiyatini sezgandek, qizarib yerga qarab ta'zim qilib turishar edi.

Mahmud Yolvoch Chingizxonning yorlig'ini sultonning o'z qo'liga topshirgandan keyin sukut qilib turdi. Sulton marhamat qilib, o'ng qo'lini uning yelkasiga tegizib qo'ydi, elchi esa orqasi bilan yurib, joyiga borib turdi.

Saroy bitikchisi – belbog'iga qalamdon qistir-gan, ko'k salla o'ragan yigit Chingizxonning fors tilida yozdirgan yorlig'ini o'qib eshittirdi. Yorliqda mo'g'ul qooni Xorazmshohni o'g'lim deb atagan va Mo'g'uliston bilan Turkiston mamlakati o'rta-sida do'stlik munosabati o'rnatishni, savdo-sotiq bitimi tuzishni taklif qilgan edi. Qoon sultonni o'g'lim deb atagani uchun ko'plarning jahli chiqdi, shohning ham rangi o'chib ketdi.

Yorliq o‘qilgandan so‘ng saroy vaziri Chingizxonning yuborgan sovg‘alarini e‘lon qildi. Bu vaqtda sultonning oldidan qoon yuborgan sovg‘alarni – tuya junidan to‘qilgan ko‘plab qimmatbaho matolar, Xitoy shoyisi, yosh kiyik muguzlari, bog‘lam-bog‘lam suvsar terilar, noyob yashilrang yada toshi va boshqa narsalarni olib o‘ta boshladilar. Eng so‘ng to‘rt barzangi yigit tuya bo‘ynidek keladigan tillani olib o‘tganlarida, hamma qoonning saxiyligiga hayron qoldi. «O‘g‘lim», deb atagani uchun jahli chiqqan sulton ham buni ko‘rib, jahlidan tushdi.

Qabul marosimi tugagach, elchilar sharafiga katta ziyofat berildi.

Kechasi sulton Chingizxonning bosh elchisi Mahmud Yolvochni huzuriga taklif qildi. Tun qorong‘isida maxfiy suratda chaqirtirilganidan xavotir olgan elchi rangi o‘chgan holda saroy vaziri orqasidan ergashib shohning «hujrayi xosi» eshigi oldida to‘xtadi-da, nafasini rosladi. Oltin eshik oldida sultonning shaxsiy mulozimi Qoracha Hojib elchidan ko‘zini uzmay qaqqayib turar edi. Birozdan keyin vazir hujradan chiqdi-da, elchining qo‘lidan ushlab, ichkari olib kirdi. Zar to‘shak ustida o‘tirgan sulton biroz qimirlab qo‘yib, o‘z yonidan joy ko‘rsatdi. Sulton bilan bir to‘shakda o‘tirish har bir elchiga muyassar bo‘lmaydigan ehtirom edi.

Elchi tiz cho‘kib, chap qo‘li bilan shoyi to‘ning etaklarini tizzasi ostiga qistirib qo‘ydi. Gir atrofi qop-qora jingalak soqol bilan o‘ralgan, yuzi za‘farondek sarg‘ayib, qalin lablari dir-dir titradi.

Sulton muloyimlik bilan bola-chaqasining sog'lig'i, savdo-sotiq ishlari qanday borayotganini surishtirdi. Elchi tinchlanib javob berdi.

– Ming qatla shukur, hammalari soyai davlatinigizda eson-omon yuribdurlar, ishlarim, alhamdullillo, kundan-kun rivoj topmoqda...

– Durust, durust. Sizni o'zimizga yaqin olib, suhbatlashgim kelib edi, – dedi sulton tomog'ining osti qirilgan, yumshoq, chanbar soqolini silab. – Har qalay, siz o'z odamimizdursiz. Shul yerda tug'ilib o'sgansiz. Taqdir taqozosi birla do'stimiz Chingizxondin elchi bo'lib kelibdursiz, ammo bilurmenkim, musulmon bo'lg'oningiz sababli ko'nglingiz bizg'a moyil. O'zingiz ul yerda, ammo dilingiz bul yerda...

– Oriy, rost aytadurlar, – dedi pul uchun, mol-dunyo uchun dinini ham, elini ham qoonga allaqachon sotib yuborgan elchi tilyog'lamalik qilib. – Ko'nglim sizga moyil bo'lmay, kimga moyil bo'lsin. Axir, shuhratingiz olamni tutgan. Butun Turon-u Eron, Hind-Afg'on, Sharqiy Turkiston sizg'a tobe, xalqlari soyayi davlatingizda baxtiyor, poyqadamingiz tekkan yer saodat nuri birla munavvar. Sizdek shoh uchun xizmat qilmoq har kimarsa uchun baxt-saodat...

Sulton elchining xushomad bilan aytgan tumta-roqli so'zlariga quloq solib erib ketdi. U tabasumini yashirolmay, ichi barqut bilan sirilgan qutichalardagi gavhar, zabarjad, yoqut toshlarini elchi oldiga surib qo'ydi.

– Podsholarning in'omini qabul aylamoq farzdur, – dedi ko'zlari chaqnaq ketgan elchi.

U gavharni ko'zi bilan chamalab: «To'rt-besh misqol kelar», deb o'yladi.

Sulton gapni aylantirib, Mahmud Yolvochni mo'g'ul qo'shini to'g'risida maxfiy ma'lumotlar yuborib turishga ko'ndirmoqchi bo'ldi. Mahmud ikkilangan kishidek, biroz sukut qilib, yerga qarab qoldi. Holbuki, u ikkilanib o'tirmay, dadil ish qiladigan odam edi. Shu tobda u Chingizxonning ilonnikidek hech pirpiramaydigan, odamga tik qaraydigan ayyorona targ'il ko'zini ko'rgandek bo'ldi, uning: «Hoy, Mahmud, sen sulton nima desa xo'p deyaver, josuslikni taklif etsa – qabul qilaver, qo'rqma», degan so'zlarini eshitganday bo'ldi. Chingiz mo'g'ul qo'shini to'g'risida qanday ma'lumot berishni, ya'ni ustalik bilan Xorazmshohni chalg'itishni ham o'rgatgan, kaltabin sultonning elchini josus qilib olish niyatiga tushishini nazarda tutib, tegishli choralar ko'rib qo'ygan edi.

– Sizdek ulug' podshoh menga xizmat taklif etadurlar-u, men yo'q deymanmu, xizmat kamari belimda, sadoqat nuri dilimda, na amringiz bo'lsa, buyuravering, – dedi Mahmud qat'iy ohangda.

Sulton qars urgan edi, belbog'iga qalamdon, qo'ltig'iga naqshli charm juzvdon qistirgan yosh bitikchi ta'zim qilib kirdi-da, ostona oldida o'tirdi. U Yolvochning mo'g'ul askarlarining soni, joylashgan yerlari to'g'risida aytgan gaplarini yozib oldi...

Oradan bir hafta o'tgach, Yolvoch sulton bilan savdo bitimi tuzib, Mo'g'uliston sari yo'l oldi. U Xorazmshohdek podshoni aldab, qoon uchun Xorazm davlatining ichki ishlari to'g'risida qim-

matbaho ma'lumotlar olib, eson-omon ketayotganidan xursand edi. Xorazm va Buxoro savdogarlari, amaldorlari o'rtasida muxlislari ko'p bo'lgan Yolvoch saroydagi kelishmovchiliklar, mamlakatning ahvoli, qo'shin to'g'risida ko'p ma'lumot to'plagan edi.

Sulton juda ustalik bilan asp yurish qilgan shatranjbozdek xursand. Holbuki, Temur Malik, Shahobiddin Xivagiy, Inolchiq singari oldinni ko'radigan arboblar sotqin Mahmud Yolvochni xoin sifatida jazolash o'rniga sovg'a-salomlar bilan jo'natilishidan norozi, tilyog'lama elchi sultonni laqillatib ketganini fahmlagan edilar. Yolg'iz sultonninggina bunga aqli yetmasdi.

V

Har tarafdin azon tovushi eshitilardi. O'tror shahridagi masjidi jome' muazzini ketidan barcha mahallalarning so'filari chuvullashib, yo'g'on-ingichka ovoz bilan qavmlarni xufton namoziga da'vat eta boshladilar.

Osmonda charaqlagan katta kichik, xira-yorug' yulduzlar boylarning uylarida yongan sham va qandillarga, kambag'allarning uyida miltillagan chiroqlarga o'xshardi.

Eldan burun xufton namoziga ketayotgan taqvodorlardan boshqa ko'chalarda hech zog' yo'q. Hammayoq suv quygandek jimjit. Ammo kesak devorlarning orasiga berkingan chirildoqlar yuz ming yillardan beri takrorlab kelgan ashulalarini qichqirib kuylaydi.

Boshiga simobiy salla, egniga banoras to'n kiygan bir otliq shaharning So'fi darvozasi yaqi-

nidagi katta bir darvoza oldida egardan tushdi-da, jilovni o'z xizmatkoriga tutqazdi. Jikkakkina ko'sa chol xojasining oldiga tushib, shaharning narigi burchidan yugurib kelgan edi. U harsillab otning jilovidan ushlagan holda, yolini to'g'rilay boshladi. Xojasi esa katta mis halqani ushlab, taqillatmoqchi bo'lib turganda shu hovli yaqinidagi masjidning muazzini xunuk ovoz bilan azon ayta boshladi. Kishi darhol halqani qo'yib yuborib, darvoza yonidagi supachaga o'tirdi. So'fi azon aytib bo'lgandan keyin gavhar toshli uzuk taqqan qo'lini ochib duo o'qidi-da, yuz-ko'zini siypadi, so'ngra o'rnidan turib, darvozani uch marta qoqdi. Oradan bir daqiqa o'tar-o'tmas zanjirlarning shiqirlab tushgani eshitildi. So'ngra darvozaning so'l tavaqasidagi kichkina eshik g'ijirlab ochildi. Qiyofasidan shu qo'raning xizmatkori ekani bilinib turgan bir chol fonusni boshi baravar ko'tardi. Ichiga bir yarmoqli sham yoqilgan fonusning xira sarg'ish nuri o'rta yoshli mehmonning yo'g'on va savlatli gavdasini, lunji osilgan qip-qizil yuzi, quyuq qoshlarini yoritdi. Xizmatkor uni tanib, darhol orqasiga bir qadam tashladi-yu, rangi o'chib ta'zim qildi:

- Kelsinlar, taqsirim, kelsinlar.
- Xojang uydami? - dedi mehmon.
- Uydalar.

Mehmon o'z xizmatkoriga javob berib yubordi-da, boshini engashtirib kichik eshikdan ichkari kirdi. Ro'paradagi mehmonxona darchalaridan hovli sahniga yorug' tushib turardi. Mehmonxonada - darcha yonidagi pastakkina xontaxta yonida

yuzi yumaloq, soch-soqoli oqargan, mo'ylavi va qoshlari qora bir chol ingichka, uzun daftarchaga allanarsalarni yozib o'tirardi. Beshta mum sham yoqilgan qandil mehmonxonani nurga g'arq qilgan edi.

Uy egasi hovliga tikilib qaradi. Mehmonxona tomon kelayotgan ikki kishining qorasini ko'rib, xontaxta ustidagi daftar bilan qalam-dovotni yig'ishtirib, tokchaga qo'ydi. Shu payt mehmon dahlizga kirib, baland poshnali sag'ri kavushini yechdi. Eshik oldida o'zini qarshi olgan mezbonga ikki qo'lini berib ko'rishdi.

– Keling, Badriddinxoja, sog'-salomatgina yuribdursizmu?

– Ming qatla shukur, o'zlari bardammilar? Assalomu alaykum! Qutluqqadamdin xat kelib turadurmu? Otamurodjon eson-omonmu?

Xushomadgo'y mehmon Bug'rohojining o'g'il-lari, nevaralarining sog'-salomatligini qayta-qayta so'rardi. Shunday yo'g'on, barvasta kishining ingichka ovoz bilan gapirishi juda g'alati tuyulardi.

Mehmon bilan mezbon mehmonxonaga kirib, to'rga solingan ko'rpachaga o'tirishdi-da, yuzlariga fotiha tortishib yana hol-ahvol so'rashishdi. Bu vaqtda xizmatkor chol darhol dasturxon yozib, dahlizdan yasog'liq barkash olib kirdi.

Sirtiga turli afsonaviy qush va hayvonlarning suratlari solingan chinni ko'zalar, idish-tovoqlar, Samarqand ustalari gul solib ishlagan mis ko'zalar, barkashlar tokchalarga tizilgan, anordek qip-qizil turkman gilamlari oyoq ostiga to'shalgan, kashmir ustalari to'qigan harir pardalar dar-

chalarga tutilgan. Tokchalar va piramonlarning zihlari ganchdan qabartma qilib ishlangan.

Bu xonadagi anjom va ashyolar uy egasining turli mamlakatlar bilan savdo-sotiq qilib turishidan darak berib turardi.

Bug'rohoji O'tror shahrining eng boy savdogarlaridan biri. Uning savdo karvonlari Suriya bilan Xitoy o'rtasida qatnab turadi. Gumashtalari Damashq po'lati, Iroq matolari, zeb-ziynat asboblari, billurdan yasalgan idishlari, oynalarini Xitoy va Sharqiy Turkistonga, Xitoy ustalari to'qigan matolarni G'arbgga oborib sotadi. Bug'rohoji yetmishga borib qolgan bo'lsa ham, ikki yuzi qip-qizil, o'zi tetik, ko'zlari o'ynab turadi. Ikki xotini bo'lgan bu chol sharm-hayoni unutib, yaqindagina yosh bir qizga uylandi.

Yoshi o'ttiz beshlarga borib qolgan qora soqol mehmon – Badriddin binni Tojiddin Inolchiqning ma'muriy ishlar bo'yicha yordamchisi edi. Shundoq ulug' martaba egasi bo'lgan bu odam boy oldida ikki bukilib ta'zim qilib o'tirar, savollariga kulib javob qilardi.

– Yana ne xabarlar bor? – deb so'radi mezbon iljayib.

– Xabarlar ko'p. Mahmud Yolvochdin so'ng qoon hazratlari yana to'rt yuz ellik kishilik elchilar karvoni yuborayotgan ermishlar. Janobingizning tag'oyivachchalari Umarxoja bosh elchi bo'lib kelayotgan emish.

– Qoon birla sulton nega muncha inoq bo'lib qoldi, a? Bir gap bormu? Go'yo mehribon aka-ukadek, bir-biriga in'om yuborib turadurlar.

– Bir balosi boʻlmasa, shudgorda quyruq na qilur, deb aytmiş ona tulki bolalariga shudgordagi qopqonga qoʻyilgan quyruqni koʻrsatib, – dedi Badriddinxoja ingichka ovoz bilan. – Qoonning sovgʻalari baayni shudgordagi quyruq kabidir. Sultonning onasi Turkon xotun aqli qisqa oʻgʻlini harchand ogohlantirsa dogʻi, oʻgʻli qopqondagi quyruq sari intilmoqda...

– Qorchiq Turkon aqli xotun, – dedi uy ogʻasi suhbatdoshining soʻzini ogʻzidan olib. – Yaxshiki sulton onasini davlat ishlaridan chetlashtirmish. Sulton saroyina nifoq kirdi. Bu ham boʻlsa siz birla bizning baxtimiz.

– Oriy, rost aytadurlar, xojam, – dedi mehmon yaltoqlanib. – Qayu uyga nifoq kirsam, buzmogʻuncha qoʻymas. Moʻgʻulistondin oqib kelayotgan sel shahar va qishloqlarni vayron, dalalarni payhon etaturgon koʻrinadur.

– Qoʻrqmang, Badriddin, siz birla bizning qoʻrgʻonimiz shunday baland yerdaki, alarni hech qanday toʻfon buzolmaydur.

Chetdan turib quloq solgan kishi ularning nima toʻgʻrisida gaplashayotganlarini anglay olmas edi. Mehmon bilan mezbon oxirigacha aytilmagan qisqa bir gap, bir imo-ishora bilan bir-birlarini tushunib olar, bu ularning koʻpdan buyon doʻst va fikrdosh ekanini koʻrsatardi.

Xoja Badriddinning otasi Tojiddin bir necha yil Oʻtror shahrining qozisi boʻlib kelgan nufuzli bir zot edi. Oʻtrorni qoraxitoylar bosib olganda, Tojiddin dushman tomoniga oʻtib, ularga bajonidil xizmat qilgan edi. Sulton Oʻtrorni qaytib olganda,

xiyonatchi qozining bo'yniga qilich urdirdi¹⁸. Keyinchalik sulton shahar savdogarlari va shariat peshvolarining ko'ngli uchun sobiq qozining o'g'li Badriddinni sohibi devon qilib belgiladi. Sulton Badriddinning boshini silab, unga ko'p yaxshiliklar qildi, biroq qozivachchanning qori ketsa ham muzi ketmas ko'nglida kek saqlab yurardi. U bilan har safar uchrashganda yuragida bitib qolay degan yarani Bug'rohoji yangilar, uni qasos olishga undar edi.

– Sulton Muhammadning davlati bamisoli ustunlari chirigan ko'hna bir imorat turur. Bul imoratning tezroq qulagani yaxshi. Tuzalmay turgan bemorning o'lgani – uy ichidagilarning tingani yaxshi, – dedi Bug'rohoji tishlarini g'ijirlatib. – Sulton xuddi tog' ustindagi torgina so'qmoqdan ketayotgan kishiga o'xshaydur. Qo'lidagi lo'ttibozlik langari jonini saqlab keladur.

Darhaqiqat, Xorazmshohning davlat kemasini qurt yeb, chiritib qo'ygan edi. Sulton qipchoq oqsuyaklari bilan turkman beklari o'rtasidagi nizo olovini so'ndirish o'rniga, unga moy sepib, gurullatib yuborardi. Goh ota urug'i bo'lgan turkmanlarga yon bosib, o'zini ularga xayrixoh qilib ko'rsatar, goh ona urug'i – qipchoqlar tomoniga o'tib ketardi. Bu siyosat turkman beklari bilan qipchoq xonlari o'rtasidagi ziddiyatni borgan sari kuchaytirar, sulton bu nizolardan foydalanib o'z hukmronligini mustahkamlamoqchi bo'lar edi. Sultonning onasi Turkon xotun esa Dashti

¹⁸ O'tror qozisi Tojiddin 1210-yilda o'ldirilgan edi (*muallif*).

Qipchoqdan o'z qarindoshlarini chaqirib, ularga mansablar berar, turkmanlarni chetlashtirishga urinardi.

Xoja Badriddin saroy nizolari haqida Bug'rohojiga batafsil gapirib berdi-da, so'zining oxirida:

– Inolchiq Yolvochning sovg'a-salomlar bilan qaytarib yuborilganini eshitib bisyor xafa bo'ldi, agar men sulton o'rnida bo'lsam, bu josusning bo'yniga qilich urdirardim, deganini o'z qulog'im birla eshitdim, – dedi.

Bug'rohoji bu gapni eshitib, o'ylanqirab qoldi. Ichida: «Umarxoja boshliq bo'lib kelayotgan elchilar karvonning taqdiri nima bo'ladi? – deb o'yladi. – Agar ixtiyor Inolchiqning qo'lida bo'lsa elchilarni omon qoldirmaydi, ammo sulton bunga yo'l qo'ymas. Qadimdan «elchiga o'lim yo'q», degan gap bor-ku. Hech kim shu mahalgacha elchining joniga qasd qilgan emas».

Uy egasi bu sertashvish fikrlardan o'zini chalg'itish uchun gapni boshqa yoqqa burib yubordi.

– Taxmin etaylikkim, sulton butun askarlarini bir yerga to'pladi va Inolchiq kabi bir kimsani alarga bosh qilib qo'ydi, ul taqdirda Chingizxonni mag'lub etmagi mumkinmi?

– Albatta. Sultonda askar ko'p. Ammo, baxtimizga, sulton butun cherikni bir yerga to'plag'oni qo'rqadur. «To'plasam, qipchoqlar meni taxtdan tushirib, o'rnimg'a Qutbiddinni o'tirg'izadurlar», deb o'ylaydur. Lashkarini bir yerga to'plamoqqa biz ham yo'l qo'ymaymiz, – shuni deb Badriddin qo'ynidan to'rt buklab taxlangan bir qog'oz chiqar-

di-da, mezbonga uzatdi. Bug'rohoji xatni yoruqqa solib o'qiy boshladi:

«Ulug' qoon, Mo'g'uliston va Chin-Mochinning buyuk hukmdori Chingizxon hazratlariga salomi benihoyadin so'ng bandalari Inolchiq va Temur Malik bosh urib arz qilamizkim, podshohimiz sulton Muhammadning kosib, dehqon va alalxusus tijorat ahliga zulm-taaddisi kundan kun oshmoqda, shul sababdin barcha ulusni o'ziga dushman qilib olmoqda. Bizlar ham bul zulm imoratini qulatib, siz kabi ulug' xonning taxti rayosatiga kirmoqqa ahd qildik. Agar lashkar tortib kelsalar, o'z hukmimizdagi O'tror va Xo'jand qal'alarining darvozalarini ochib bermoqqa tayyormiz...»

Uy egasi bu nomani o'qidi-da, hayron bo'lib, savol nazari bilan Badriddinga qaradi.

– Bul maktubni izohsiz anglab bo'lmaydur, – dedi mehmon kulimsirab va suhbatdoshining savolini kutmay tushuntira ketdi. Buni ko'chirtirib va ostiga Inolchiq va Temir Malik muhrini bosib, o'z nomimdin yozilg'on maktub birla qoon janoblarig'a yubortirurmen...

Uy egasi ustalik bilan yozilgan bu qalbaki hujjatni qo'lida aylantirib kulib yubordi:

– Ofarin, siz ulug' podsholarga vazirlikka munosib a'yon ekansiz, ofarin¹⁹.

¹⁹ «Turkon xotunning qarindoshlari bo'lgan sarkardalarga nisbatan sultonda ishonchsizlik tug'dirish uchun Chingizxon o'trorlik Badriddin maslahatidan foydalandi. Bu sarkardalar nomidan Chingizxonga maktub yozilib, maxfiy ravishda sultonning qo'lga topshirildi». Hamdulloh Qazviniiy. «Tarixi guzida» (*muallif*).

O'tror shahridagi fitnachilarning boshliqlari bo'lgan bu ikki zot yarim kechagacha o'tirib, uzoq suhbat qilishdi.

VI

So'fi darvozasidan kirayotgan qator-qator tuyalarning bo'kirishi, miskarlar, temirchilarning taraqa-turuqi, bozor ahlining g'ovuri bir-biriga qo'shilib, quloqlarni qomatga keltirardi. Darvozadan birvarakayiga besh yuz tuya, savdogarlar, elchilar, tuyakashlar bo'lib to'rt yuz ellik kishi o'tdi. Eng so'nggi nortuyaning bo'yniga osilgan katta qo'ng'i-roqning darang-durungi Chingizxon elchilarining yetib kelganini hammaga e'lon qilar edi.

Ulgurji, chakana savdogarlar, attorlar, bazzozlar, mo'ynado'zlar karvon kelib tushgan saroylar atrofida uymalashib qoldilar, chunki Xitoydan kelgan savdogarlarda ular uchun kerakli mollar topilardi.

Odatda, Xitoydan, Sharqiy Turkistondan Runga va Rusga boradigan savdogarlar O'trorda to'xtab, yo'l xarji uchun mollarining bir qismini sotib ketar edilar. Bunday vaqtlarda attorlar doriga ishlatiladigan jenshen va ichidagi qoni qotmagan yosh kiyik muguzi, mushk-ufor; mo'ynado'zlar esa suvsar, tulki teri; bazzozlar – ipak jujun, tovar; zargarlar oltin, kumush xarid qilar edilar. Karvon-saroylarda niyati buzuq, shubhali odamlar ham pashshaxo'rda bo'lardi. Savdogarlar bir joydan ikkinchi joyga yolg'iz foydali mollar emas, turli mish-mish xabarlarini ham olib kelishardi.

Kechqurun, usti yopiq rastalarda harakat to'xtab, shahar suv quygandek jimjit bo'lib qol-

gan paytda Inolchiq o'zining mehmonxonasida pakanagina, qorni katta, mittiko'z bir odam bilan qarama-qarshi o'tirardi. Bu kishi bazzozlar rastasining oqsoqoli bo'lib, uning har tabaqa kishilaridan oshna-og'aynilari bor, shahardagi hamma voqealardan xabardor edi. Hozir u Inolchiqning mo'g'ul elchilari va savdogarlari to'g'risida bergan savollariga hazil aralash javob qaytarardi.

– Ha, ko'plari shu yerlik savdogarlar... Namuna uchun bir xitoyni ham ergashtirib kelibdurlar. A? To'rt yuz ellik kishi... go'yo shaharni jang-u jadalsiz ishg'ol qildilar.

Bazzozning bu gapi Inolchiqqa yoqmadi, shekilli, peshanasini tirishtirib savdogarlar keltirgan mollarning xilini, son-sanog'ini surishtirdi. Bir kun ichida talay ma'lumot to'plagan bu bitko'z odam o'zining aniq javoblari bilan hokimni qanoatlantirdi. Gapining oxirida bazzoz:

– Alar bu yerda ba'zi bir mollarini sotib, evaziga ba'zi ma'lumotlarni olib ketmoqdalar chog'i, – dedi kulimsirab.

– A? Qanday ma'lumotlar?

– Chunonchi, masalan, O'tror qal'asidagi askarlarning soni, shu yerlik savdogarlarning kayfiyati haqidagi ma'lumotlar va hokazo.

– Haq-qa! Tag'in nimalarni so'rab-surishtirayotirlar?

– Ko'p nimarsalarni. Savdogarlar orasida mening Faxriddin otlig' buxorolik oshnam ham bor. Ul, kosib va bozor ahliga Inolchiq tomg'a²⁰

²⁰ Tomg'a (tamg'a) — tashqaridan keltiriladigan mollar uchun olinadigan boj.

soldimi, xalq bundin rozimi-norozimi, deb ko'p surishtirdi. Mening o'tgan hafta Binokent borib kelganimni bilib, ul qal'aning mustahkamligi, askar ahvolotini bilmoqchi bo'ldi...

Inolchiqning rangi oqarib, mushtlari qisildi. Buni ko'rib bazzozning kapalagi uchib ketdi.

– Amin bo'lingkim, mening bergan javoblarim davlatimizga zarracha ham zarar yetkazmaydur, zeroki...

– Men sizni yaxshi bilurmen. Bul xususda xavotir olmang. Siz aqlli va sadoqatli odamsiz. Xo'sh, boshqa savdogarlar-chi?

– Boshqalari ham karvonsaroyga kelgan allaqanday shubhali kishilar birla pichir-pichir qilib turganlarini ko'rdim.

Inolchiq o'rnidan turib ketdi-da, tishlarini g'ijirlatib, uyoqdan-buyoqda yura boshladi. Mehmon ham o'rnidan turib, qo'l qovushtirganicha qotib qoldi.

– Hozircha sizga javob, bergan ma'lumotlaringiz uchun rahmat, – dedi uy egasi o'zini bosib olib.

Bazzoz chiqib ketgandan keyin Inolchiq tashqariga chiqib, boshyalang holda hovliga aylana boshladi. Mohir sarkarda, jasur va irodali jangchi bo'lgan Inolchiqda davlat arbobiga yarashmaydigan qiziqqonlik, sabrsizlik xislati bor edi. U hozir ham shoshib-pishib o'zicha bir qarorga keldi-yu, qal'adagi sardorlarni o'z oldiga chaqirtirdi...

* * *

To'rt ustunli, devorlariga ov va urush manzarasi solingan salomxonada yetti savdogar – Chingizxonning elchilari shahar hokimining

chiqishini sabrsizlik bilan kutar edilar. Ularning orasida boshida uchi ingichka takiya qo'ndirgan bir mo'g'ul ham bor edi. Egnidagi shoyi chopon tagidan sassiq hid anqirdi (oqar suvga tushib yuvinish mo'g'ullar dinida man etilgan). Yuvinib-taranib yurishni yaxshi ko'radigan boy savdogarlar badbo'y hiddan ko'ngillari aynib, zo'rg'a chidab turardilar.

Buyuk elchi Umarxoja O'troriy tizzasi ustiga Chingizxon tomonidan berilgan oltin taxtakachni qo'yib, devanda o'tirardi. Bu oltin taxtakach uning oliy mansab egasi ekanligini ko'rsatar, Chingizning qo'li yetgan joyda elchining dahlsizligini ta'min etardi. Uning o'ng tomonida mansab elchining Faxriddin Buxoriy, chap tomonida Najmiddin Dehlaviy, Miragiy, Aminiddin Hiraviy gerdayishib o'tirishardi. Oradan bir soat o'tgandan so'ng yoqasiga va etagiga kumush uqa tutilgan, tillado'zi chopon kiygan, simobiy sallasiga ikki misqolli olmos qadalgan hokim o'zining bek va amaldorlari qurshovida tantana bilan asta yurib, salomxonaga kirib keldi. Uning belidagi tilla kamariga kumush qinli, oltin sopli Isfahon qilichi taqilgandi. O'sha vaqtning odatiga muvofiq podsho va hokimlar ajnabiy mamlakatlardan kelgan elchilar oldiga eng qimmatbaho liboslar kiyib chiqib, boyliklarini ko'z-ko'z qilar, shu bilan dushman elchilari oldida o'zlarining buyuk, qudratli davlatning vakili ekanini ko'rsatmoqchi bo'lar edilar. Inolchiq ham dushmani deb bilgan qoon elchilari oldida o'zini yerga urmaslikka harakat qilgan, o'ng va so'lidagi amaldor, shuningdek, beklar ham shohona liboslarda edilar.

Hokimning qoshlari chimirilgan, qiyofasi jiddiy edi. Ikki bukilib ta'zim qilgan elchilarga u bosh qimirlatib javob qildi-da, asta yurib zarhal kursiga o'tirdi, biroq elchilarni o'tirishga taklif etmadi, odatga xilof ravishda Chingizxonning sog'ligini ham so'ramadi, elchilarning aziyat chekmay yetib kelganliklari to'g'risida ham savol bermadi. Elchilar sarosimaga tushib, bir necha vaqtgacha lom-mim deyolmay, tayyorlab qo'ygan nutqlarini ham eslaridan chiqarib qo'ydilar. Nihoyat, Umarxoja o'zini tutib oldi-da, oqara boshlagan cho'qqi soqolini siypab, so'l ko'zini qisib gap boshladi:

– Mashriqning ulug' qooni Chingizxon hazratlari Mag'rib podshohi sulton Muhammad Aloiddin hazratlariga o'z muhabbatlarini izhor aylamoq uchun biz faqir-u haqirlarni elchi qilib yubordilar. Qoon hazratlaridin sulton janoblariga ko'pdan ko'p salom barobarinda behad shohona in'omlar olib bormoqdamiz. Qoon hazratlari sulton janoblarini o'g'il o'rnida ko'radurlar va ul janobg'a do'stlik ilkini uzatadurlar...

Inolchiq Umarxojaning tumtaroqli so'ziga quloq solarkan, safrosi qaynar, uni so'kib yuborishdan o'zini bazo'r tutib turardi.

Umarxojadan so'ng savdogar Najmiddin so'z boshladi:

– Qoon janoblari sizga ko'ndan ko'p salom bilan qimmatbaho sovg'alar ham yubordilar (shu payt uning mulozimi kattagina kimxob bo'g'chani o'rtaga olib kelib qo'ydi). Inolchiq hazratlari sovg'amiz bilan bizning duoyi salomimizni ham qabul qilg'aylar, deb umid qilurmiz.

Chingizxondan katta vakolat olgan bu elchilar o'zlarini haddan tashqari mag'rur tutar edilar. Inolchiqning rasmiy nomi G'oyirxon ekanini yaxshi bilgan Najmiddin uni atayin Inolchiq deb kam-sitmoqchi bo'lgan edi. Hokimning ko'zlari o'tday chaq nab, halqumida yong'oqdek bir narsa nari borib beri kela boshladi.

– Xoqoni binni Xoqon Iskandari soniy – sulton Muhammad Xorazmshoh hazratlari (sultonning nomi tilga olinganda, uning hurmati uchun beklar va amaldorlar o'rinlaridan turib qo'l qovushtirdilar) qanday qilib majusiy Chingizxonning o'g'li bo'lsin, – dedi Inolchiq davlat arbobiga munosib bo'lmagan qiziqqonlik bilan. – Sulton Muhammad Aloiddin hazratlari yoshda Chingizdan kichik bo'lsalar, dog'i davlatlari andin farovon, dastlari andin uzun, lashkari andin bisyorroq va kuchliroqdir (ranglari o'chib, qo'l qovushtirib turgan amaldorlar «shunday» deganday bosh egib qo'ydilar). Bu bir, ikkilamchi, siz elchilar O'tror shahar hokimining unvonini bilmog'ingiz zarur erdi...

Najmiddin Dehlaviy uncha-muncha do'qdan qo'rqadigan odam emasdi. U nafasi ichiga tushib, dokadek oqarib ketgan Umarxojaga bir qarab qo'ydi-yu, qo'noning obro'sini saqlash o'rniga uning lom-mim demay qaqqayib turishini ko'rib, g'azabga keldi.

– Ulug' qo'nonni majusiy deb va Chingiz deb kam-sitmoqqa qanday jur'at qildingiz! – dedi u, tulkining ko'ziga o'xshash sarg'ish ko'zlarini Inolchiqqa tikib. – Qo'noning shuhrati ro'yi zaminga yoyilg'on, agar istasalar, ilklarining bir ishorasi bilan pod-sholarni taxti tojidan mahrum eta bilurlar.

Magʻrur savdogarning bu gapi Inolchiqning qonini qaynatdi:

– Bachchagʻar, tagi past, kimning huzurida turganingni unutdingmi? Oʻzing kimdursan? Kasb-koring savdogarlik – itning hunari! Oʻtaketgan beadablik qilding! Tiz bukib, oldimda tavba qil, itvachcha!..

Safrosi qaynab ketgan Inolchiqning ogʻzidan poyma-poy haqorat soʻzlari otilib chiqar, nima deyayotganini oʻzi ham bilmas edi.

Savdogar koʻzlarini suzib istehzo bilan kulimsirab qarab turardi. Ehtiyotkor Umarxoja ish pachava boʻlganini anglab, hokimni tinchitishga urinib koʻrdi:

– Gʻoyirxon janoblari, huzuri oliyingizda beadablik qilgʻon sherigimizning gunohidan oʻting. Alalxususda...

– Sen sotqin, soʻzga aralashmasang yaxshiroq boʻlur edi, – dedi Inolchiq battar tutaqib. – Sen oʻtrorlik savdogarsen. Chingizdan elchi boʻlib kelmoqqa qanday haqqing bor? Buxorolik Faxriddinning elchi boʻlib kelmoqqa nima haqqi bor? Majusiy podsho xizmatiga kirib, endi oʻz vatandoshlaring yuziga oyoq qoʻyaturgan boʻldingmi? – Shunday deb yonida turgan mingboshi Qulnazarga qarab buyruq berdi: – Yogʻi²¹ tomonina oʻtib, oʻz podshohina xiyonat qilgʻon bu josuslarni darhol hibsb etib, zindonga soling! Mol-mulklari esa xazina foydasiga musodara etilsin! Anovi moʻgʻulni qoʻyib yuboring!

²¹ Yogʻi — dushman.

Shu zahoti elchilar orqasida qurolli sipohiyalar paydo bo'ldi.

– Qadimdin elchiga o'lim yo'q, degan maqol bor. Qayu mamlakat tarixida bu kabi hodisa sodir bo'lg'on? Biz elchilarni zindon solmoqqa haqqi-huquqingiz yo'q.

– Josuslar! Qayu bet bilan o'zingizni elchi deb ataysiz? Siz elchi emas, balki yov xizmatina kirgan sotqin vatandoshlarimizdursiz. Siz yanglig' xoinlarni vatandosh demoqqa og'zim bormaydur.

Inolchiq shunday deb savdogarlarni olib chiqib ketishni buyurdi:

– Bular bilan aytishib o'tirmoqqa fursatimiz yo'q, ko'zimdanda yo'qoting manhus basharalarni!

– Inolchiq, o'z boshingga Allohning balosini chorlamoqdasen? – deb baqirdi Najmiddin sipohiyalar oldiga tushib, eshikdan chiqar ekan.

Beklar va amaldorlar boshlarini egib, juda tez ro'y bergan bu voqeaning qanday oqibatlariga olib borishi to'g'risida bosh qotirishar edi.

Qulnazarxoja mahbuslarni zindonchi qo'liga topshirib, uyiga qaytar ekan: «Eshitgan quloqqa yomon, – deb o'yladi siyrak soqolini chimdib, quv ko'zlarini qisib, – elchilarni qamadi, deb yomonotliqqa qolaturgan bo'ldik. Albatta, alarni Xorazmga o'tkazib yuborsak, xato qilg'on bo'lur edik. Bu sotqinlar ko'p narsani bilib, Chingizxon uchun qimmatli ma'lumotlar olib ketgan bo'lur edilar. Lekin bu ishni ustalik bilan qilmoq kerak edi-da. Men Inolchiq o'rnida bo'lsam, alarni Qizilqumda «qaroqchilar»ga talatar, boshlarini kestirar edim, so'ngra Chingizxondin afv so'rab, shu savdo-

garlardan o'lja tushirgan molning yarmini anga sovg'a qilib yuborar edim. Ammo Inolchiq quvlik-shumlikni, riyokorlikni bilmayturgan cho'rtkesar odam, askarchasiga harakat qiladur. Hay, attang, otilgan o'qni qaytarib bo'lmaydi-da! Ammo Chingizxon Mashriqdagi barcha katta-kichik o'lkalarni olib bo'lg'och, baribir bizga chovut soladur. Inolchiq Mag'rib sari kelayotgan yovvoyi mo'g'ul otiga bir qamchi urdi-yu, uning yurishini tezlashtirdi, xolos».

Qulnazardan boshqa hamma amaldor va askarboshilar ham uy-uylariga qaytayotganlarida xayollarini taxminan shunday qarama-qarshi fikrlar band qilgan edi.

VII

Ertasi kuni shahar hokimi Inolchiq Temirtoshni oldiga chaqirtirib, shunday dedi:

– Mana bul nomani Gurganjga zudlik bilan eltgaysen va uni sulton hazratlarining o'z ilklariga bergaysen. Mana bu yorliq sening nomingga yozilg'on. Yo'lda kimga ko'rsatsang, istagan narsangni berur. Inonurmankim, kerakli narsadin ortig'ini olmaysen... Qulnazar senga yo'l bilguvchi bir askar bergay. Bir soatdan so'ng yo'lda bo'lasen!

– Bosh ustina, – dedi Temirtosh qisqagina qilib. U ortiqcha gapni yoqtirmasdi.

Bu vaqtda o'nboshilik martabasiga erishgan Temirtosh yetilgan, gavdasi to'lishgan baquvvat yigit edi.

U endi to'rt yil avvalgidek bo'sh-bayov Temirtosh emasdi. Ilgarigi tortinchoqligidan asar qolmagan.

Inolchiq buyruq berarkan, uning ko'zlariga tikka qarab, gapiga diqqat bilan quloq solib turardi.

Oradan bir soat o'tar-o'tmas Temirtosh chap yuzi chandiqli, bir ko'zi ko'r, badqovoq, kamgap bir askar hamrohligida yo'lga chiqdi. O'zi bilan ikki juft ko'ylak-ishton, bir xalta qurut, bir xalta talqon, suv uchun mesh olgan edi.

Yo'l uzoq, safar xatarli. Oldinda suvsiz, bepoyon Qizilqum sahrosi, tashnalik balosi kutib yotadi. Biroq shunga qaramay, uning dimog'i chog', yosh yuragi sevinchini ichiga sig'dirolmaydi. U ot ustida silkinib, qamchisini o'ynatib borayotib, xirgoyi qiladi, badqovoq hamrohining jahlini chiqaradi. U har qancha xursand bo'lsa arziydi. Chunki uni bir oy ilgari hamsoyalari bo'lgan bir kosib-bog'dorning qiziga unashtirib qo'yganlar. Hamsoyaning qaddi niholdek, yuzlari qirmizi olma, ko'zlari charosdek chevar qizi Temirtoshga juda yoqadi.

O'sha vaqtning odatiga ko'ra, kuyov bo'ladigan yigit qalligi bilan ko'rishib yurardi. Yigit qizning yangasiga sovg'alar olib, qorong'i tushganda qallig'ining uyiga borar u bilan gaplashib o'tirib, yarim kechada qaytar edi. Qizning ota-onasi o'zlarini ko'rmaslikka solib, yoshlarning suhbatlariga xalal bermas edilar.

Temirtosh ham qallig'i Minglioyning yangasiga kecha ikkita iroqi sovun, upa-elik olib, yangi ro'molchaga qand-qurs tugib, qosh qorayganda borgan edi.

Yangi uning qo'lidan tugunchani oldi-da, qiz bilan yigitni tashqaridagi hujrada yolg'iz qoldirib, ichkari kirib ketdi. Minglioy taxmondan ko'rpacha olib, namat ustiga solar ekan:

– Nechun o‘tgan kun kelmading? – dedi o‘pka qilib.

– Qo‘lim tegmadi. Chin-Mochindan kelgan «mehmonlar»ni kutish birla ovora edik. Endi bir oygacha ko‘rishga olmaymiz.

– Nechun? – qizning yumaloq yuzidagi gina-xonlik alomati tashvish bilan almashindi.

– Gurganj ketayotirmen, – dedi yigit ko‘rpachaga o‘tirib. So‘ngra qaylig‘ining qo‘lidan tortib yoniga o‘tirgizdi.

– Bir bahona topib, bormay qo‘ya qol-da.

– Bo‘lmaydi. Hokimdan buyruq olg‘onmen. Yo‘q desam, xizmatdin bo‘shatib yuborgusidur. Hazil gapmi, har yili oshligimni berib turadur.

– Mayli... Oy borib omon qayt. Ammo yo‘lda qizlarga qarama. Xorazm qizlari ko‘rkli bo‘ladur, deb eshitamen. Tog‘i seni birortasi o‘zina rom qilib olmagay. – Minglioy sochlari mayda o‘rilgan boshini yigitning boshiga qo‘yib yig‘ladi.

– Yig‘lama, sendin o‘zgaga sevgi ko‘zi-la boqsam, ko‘zim teshilsin, – dedi Temirtosh qaylig‘ining boshini silab.

Ular uyoq-buyoqdan gaplashib o‘tirib, vaqt yarim kecha bo‘lib qolganini sezmay qolishdi. Bu vaqtda yarim kechada yurish taqiq qilingani uchun yigit yotib qolishga majbur bo‘ldi. Yangasi chiqib, ularga o‘rin solib berdi-da, indamay ichkari kirib ketdi. Temirtosh yechinmay, o‘zi bilan qaylig‘i orasiga qilichini qo‘yib, o‘rniga yotdi. Sevgilisi shivirlab gapirganda, yuziga uning iliq nafasi kelib turarkan, o‘zini behad baxtiyor his etadi. Biroq halol yigit bo‘lganidan hali nigohiga

kirmagan qallig'iga qo'l tegizishini nomardlik, nomussizlik deb bilardi.

U Minglioy bilan gaplashib yotib saharga yaqin mizg'ib oldi. Tong otar-otmas o'g'ridek biqinib qallig'inikidan chiqib ketdi.

Kechasi juda ham kam uxlagan bo'lsa-da, hozir o'zini qushdek yengil his etar, shodligini yuragiga sig'dirolmay xirgoyi qilardi:

*Qushlar sayrar, chechaklar kular,
Bodi sabo boshimni silar,
Sonduvochim, qayda bo'lsam-da,
Ko'nqlim sen-la ovunmoq tilar.*

Shaftoli, uzum, nok, olma pishgan bog'-bo'stonlar ustida qaldirg'ochlar charx urib sayrardi, chetlariga tol, teraklar o'tqazilgan paykallar ustida, oltin boshoqlari osilgan bug'doyzorlar ustida qurqukladlar qurqullab parvoz qilardi.

Otliqlar bog' ko'chalar, paykallar, bedazorlarni orqada qoldirib, Sirdaryo bo'yiga keldilar, daryo suvi kamaygan, qirg'oqlari ochilib qolgan edi. Ular kechik yer topib, daryodan ot suzdirib o'tishdi. Sirning narigi betidagi Chordara vohasi juda chiroyli manzara kasb etgan edi. Quyosh nuriga cho'mgan ko'm-ko'k bedazorlar, oltin bug'doyzorlar ustida havo jimirlar edi. Ba'zan quyoshni to'sib, gala-gala chug'urchuqlar uchib o'tardi.

Temirtoshning ruhi yengil, kayfi chog'. Hatto, uning bir ko'zli kamgap hamrohining ham chiroyi ochiq. Biroq qum sahrosiga kirishlari bilan kayflari o'zgara boshladi. Malla to'nli sahro ustida to'rg'aylar ipga osib qo'yilgandek, chirillab yig'lar-

di. Ot tuyoqlari ostidan qizil qanot chigirtkalar uchib ketar, katta-katta kaltakesaklar qochib, saksovullarning xunuk tanasiga yopishib olardi.

Bu ko'lgilsiz manzara Temirtoshning musaffo yuragini xira qilar, xayolini qora fikrlar bulutiga chulg'ar edi. Bir mahal kunchiqish tomondan, chang-to'zon bilan xas-cho'pni chirpirak qilib quyun bostirib kela boshladi. Yo'lovchilar quyun o'tib ketguncha yuzlarini berkitib, teskari qarab turdilar. «Ildizi chirib qolgan sho'ra o'tlar, shuvoqlarning osmonda o'ynashini qara, tomir otgan yantoq, bo'tako'z, isiriq yerni quchoqlab olib, jonini saqlab qolyapti», deb o'yladi Temirtosh.

Yuz-ko'zlari, ust-boshlarini chang-to'zon bosgan yo'lovchilar quyunlarni, kunduzgi garmsel, tungi ayozni pisand qilmay ketaverdilar. Ular yo'ldagi sho'r quduqlardan meshlarini to'ldirib olib, kecha-yu kunduz yo'l bosar, Gurganjga yetib olishga shoshilar edilar.

Oradan bir oy o'tgach, cho'l shamoli va oftobdan yuzi qorayib, ko'zlari kirtayib qolgan Temirtosh O'troga Xorazmshohning javobini olib keldi. Sulton Inolchiqning fikrini to'g'ri topgan, sotqin savdogarlarning mollarini musodara qilib, o'zlarini qatl etishga rozilik bergan edi.

VIII

Ko'klam payti. Ikki kun bosib yoqqan yomg'ir va uning ketidan ko'ringan quyosh o'tlarning qulog'idan tortib chiqargan, hammayoq ko'm-ko'k, bahor cho'lga bepoyon gulli yashil palos yozib tashlagan. Havoda qanotlarini pirillatib

to'rg'aylar sayraydi, qaldirg'ochlar o'qdek uchib yuradi, daryo bo'yidagi butalar orasida bulbullar fig'on qiladi.

Sirdaryo bo'yidagi xushmanzara yerga o'nlab o'tovlar qurilgan. Ba'zi o'tovlardan o'lan ovozi, ba'zilaridan gurung, qahqaha sadolari eshilib turadi. Usti guldor oq namat bilan qoplangan bir o'tov ko'zga yaqqol tashlanadi. Lekin bundan na kulgi va na o'lan sadosi eshitaladi. Bundagilar atrofdagilarning xursandchiligiga qo'shilmay, jiddiy suhbat bilan mashg'ul. O'tovning to'r tomonidagi kimxob to'shak ustida ikki kishi chordan qurib, asta gurunglashib qimiz ichishadi, ularning o'ng va so'l tomonlarida mulozimlari hurmat saqlab o'tirishadi, quyiroqda boshiga oq dokadan sallacha o'ragan oq yuz, qorasoch chiroyli kelinchak – Inolchiqning to'qoli yonidagi meshni chayqatib-chayqatib, zarang kosalarga qimiz quyadi, ikki qo'llab qo'noqlarga uzatadi. Mehmonlar qimiz ichib, oldilaridagi dasturxon ustiga tizilgan kumush tovoqlardan yaxna go'sht, g'oz kabobidan tamaddi qiladilar.

To'rda o'tirganlardan biri – yaqindagina Gurganjan kelgan bir tuman otliq askarning sardori Qoracha Hojib. Inolchiq uning sharafiga shaharda bir necha kun ziyofat berdi, endi Sir bo'yiga olib chiqib sayr-tomosha qildirayotir. Maqsadi – Qoracha Hojibni yaqindan tanib, uning qanaqaligini bilib olmoq.

Chingizxonning elchilari o'ldirilgandan keyin har ikki tomon urushga hozirlana boshladi. Xorazmshoh, har bir shahar, har bir qo'rg'on o'zini-o'zi mudofaa qilsin, deb buyruq berdi. Sulton o'zi-

ning shaxsiy mulozimi Qoracha Hojibga o'n ming otlig askar berib, O'troga jo'natdi. Saroy soqchilarining sardori Temur Malikni ham bir necha ming askar bilan Xo'jandga yubordi, Inolchiq, Temur Malik singari aqlli sardorlar lashkarning har tarafga tarqatib yuborilishi mamlakat uchun xavf-xatarli ekanini yaxshi bilar, lekin churq etisha olmas, chunki toshyurak sultonning so'zini ikki qilolmas edilar. Sultonning siyosatidan norozi bo'lgan, unga qarshi gapirgan kishining umri qisqa bo'lar edi.

Hozir Inolchiq mehmonning ko'nglini olish uchun uyoqdan-buyoqdan gapirib o'tirar, lekin yuragi g'ash, ichini it tirnar edi: «Hozir o'yin-kulgining paytimi? Chingizxon Tang'udni, Sharqiy Turkistonni oldi, bizga chovut solishga tayyorlanayotir, biz esa g'aflatdamiz», deb o'ylardi u barvasta Qoracha Hojibning xushchaqchaq, tovoqdek yuziga qarab.

Hojib egnida asl movutdan tikilgan yengil kalta tugmador kamzul, oyog'ida baland poshnali upuka etik. U chertsa qon tomadigan qip-qizil yuzini burishtirib, ko'zlarini istehzo bilan qisib, hamsuhbatiga quloq solar, ahyonda bir bema'ni iljayish yuzini yoritib yuborardi. Gerdayib o'tirishi, boshini ko'tarib, shoshmasdan gapirishi uning mag'rur va o'ziga bino qo'ygan odam ekanligini ko'rsatardi. Kechalarini bedor o'tkazadigan kishidek ko'zlari kirtaygan, peshonasini ajin bosgan Inolchiq esa qiyiq ko'zlarini yaltiratib, qoraxitoylar bilan qilgan janglari to'g'risida hikoya qilardi. U Qoracha Hojib singari og'ir va sipo emas, iroda va g'ayrat barq

urib turgan chehrasida g'urur va kibr-havodan asar yo'q, hayajon bilan qizishib gapirar edi.

– Talas bo'yidagi jang tavorix sahifasida man-gu qolgusidur. G'agimning o'ttiz mingdan ortiq lashkari daryo bo'yida turar edi. Bizning lashkar naqqoralar chalib, saf tortib boraverdi. Men jeyba kiyib, otlarg'a kejim solib, bir tuman otliq nayzaboz cherik birla g'animning o'ng qo'lidin orqasiga o'tib oldim. G'animni o'rtaga olib andoq savadikkim, u qochgali joy topolmay qoldi. Qoraxitoy sarosima bo'lib, tog'ga qochdi, necha ming askari bizning otlar oyog'i ostida poymol bo'ldi... – Inolchiq shunday hayajon bilan so'zlar ediki, hamsuhbatlari uning gapiga mahliyo bo'lib, urush manzarasini o'z ko'zlari bilan ko'rayotgandek jimib qoldilar. Hokim o'z hikoyasini tamomlab, chuqur xo'rsindi-da, sekin gapira ketdi:

– Mana, endi mo'g'ul badbaxt ustimizga lashkar tortib kelayotir. Agar biz bor kuchimizni Sir bo'yiga yig'sak, Chingizning qo'shinlarini to'zitib yuborur erdik. Bizda cherik ko'p, qurol-yarog' mo'l, tajribali sarkardalar bisyor. Afsuski, biz bu kuchlarni bir yerga to'plamay, aksincha, tarqatib yuborayotirmiz.

Inolchiq saroy vaziri Shahobiddin Xivagiyning sulton huzuridagi kengashda aytgan gaplarini takrorlayotgan edi. Kengashda sulton saroy vazirining fikriga quloq solmagan edi, har qaysi qal'a o'z boshiga urush qilsin, mo'g'ul qo'shinlari tarqalib ketgach, ularni yengish oson bo'ladi, deb o'ylardi. Qoracha Hojib ham shu keyingi taklifni quvvatlab gapirgan a'yonlardan biri edi.

– Men sulton hazratlarining har bir qarorlari xatodan xolidir, deb bilurman, – dedi Qoracha Hojib burun kataklarini kerib. – Shuni bilib qo‘yingki, mo‘g‘ul qoonning qo‘shini chinakam savashni hali ko‘rgani yo‘q. Qani, mo‘g‘ul biz birla chopqilashib ko‘rsin... ko‘rsatib qo‘yajakmiz. Xorazmshoh cheriki shu tonggacha hech kimsadan yengilgani yo‘q va yengilmaydur.

– Oriy, – dedi Inolchiq qovog‘ini solib. – Agar biz g‘aflat uyqusida yotmay, savashga yaxshi tayyorlansak, mo‘g‘ulning barcha tishini qoqib olg‘aymiz.

– Qayg‘urma, G‘oyirxon. Birinchi savashdayoq mo‘g‘ul qo‘shinlarini to‘zg‘itib yuborg‘usimizdur, – dedi Hojib ko‘kragini kerib.

Inolchiq bu odamning yengiltakligiga, asossiz mag‘rurlanishiga, bolalarcha mulohaza yurgizishiga hayron qoldi. Maqtanchoq kishilar jiddiy bir to‘sqinlikka uchraganda suvga tushgan nondek bo‘kib, bo‘shashib qolishini o‘z umrida ko‘p ko‘rgan.

Sayr-tomosha va o‘yin-kulgi uchun chaqirilgan joyda bunday so‘zlar o‘rinsiz ekanini Inolchiq payqab qoldi. Sultonning bema‘ni qaroridan xafa bo‘lgan shahar hokimi, soddadillik qilib, o‘z fikrini ochiqchasiga aytib qo‘ygani uchun ko‘p afsuslandi. Tag‘in kimning oldida? So‘z uqtirib bo‘lmaydigan nodon va aravani quruq opqochadigan kishi oldida-ya! Xayf-e! So‘z mavzusini o‘zgartirish uchun:

– Qoracha o‘lanni yaxshi aytadur, deb eshitgan erdim, qani, Oysuluv bilan aytishib ko‘r-chi, – dedi.

Mushtini soniga tirab o'tirgan Hojibning tovoqdek yuzi yorishib ketdi, bir kosa qimizni bo'shatib, Oysuluvga uzatarkan, tovushini baralla qo'yib boshlab yubordi:

*Sirdaryodan o'rdak uchar bo'ynini cho'zib,
Menga boqar bir nozanin ko'zin suzib.
G'oyirxonning qo'ylari ko'p, yilqisi ko'p,
Yaylovlarda xixilashib yurar to'p-to'p.
Behisobdir sigir, novvos, nortuyasi,
Hammasidan yaxshi ekan oq biyasi.*

U keyingi so'zlarni aytar ekan, Oysuluvga qarab, ko'z qisib qo'ydi. Bema'ni o'xshatishdan jahli chiqqan Oysuluv kosani yana to'ldirib, Hojibga uzatar ekan, qora sochli kichkinagina chiroyli boshini chayqatib javob aytdi:

*Hasad qilma sen birovning ahvoliga,
Ko'z tikmagin Inolchiqning haloliga.
O'lan aytsang, bilib aytgil, yolg'on dema,
Yuvoshdir deb oq biyadan tepki yema.*

O'tovdagilar Oysuluvning javobiga qoyil bo'lib, kulib yubordilar. Bu go'zal xotin raqibining har bir haziliga mohir qilichboz kabi ustalik bilan javob berib, uning har bir zarbini rad etar edi. Inolchiq esa tili qilichdek o'tkir xotining qo'ng'iroqdek tovushini, oqilona javoblarini eshitib zavqlanar, tomog'idan beixtiyor chiqib ketgan qiyqiriqlar bilan xotiniga dalda berardi.

Bora-bora Qoracha Hojib aljib ketdi, hazillari qo'pollashdi. «Oq biya» so'zini payrov qilib, odob

chegarasidan chiqa boshladi. Biroq Oysuluv ham bo'sh kelmay, ustalik bilan unga javob qaytarar, o'tov atrofiga yig'ilgan odamlarni kuldirardi. Hammaning ko'zi ikki beti naqsh olmaday qizargan Oysuluvda edi. U yangi-yangi so'zlar, o'xshatishlar topib, raqibini devorga taqab qo'ydi. Nihoyat, Hojib yengilganiga tan berib, qulluq qildi.

Shu ravishda ziyofat xursandchilik va o'yin-kulgi bilan tugadi.

IX

Shahar va tevarak-atrofdagi ovullarning aholisi O'tror qo'rg'onining shikast-rextini tuzatish va qo'rg'on atrofidagi xandaqlarni tozalash, chuqur-lashtirish uchun safarbar qilindi. Zamindorlar, savdogarlar, boylar qo'lida ezilgan xalq yana mo'g'ullarga yem bo'lishni istamasdi. Mehnat ahli yaqindagina qoraxitoylar zulmidan ozod bo'lgan, chet el bosqinchilarining qipchoq xonlaridan ham yovuz ekanini bilardi. Qoraxitoylar bilan olib borilgan janglarda qo'rg'onga ancha shikast yetkazilgan, ba'zi joylari qulab tushgan edi. Bularni tuzatmay turib, shaharni himoya qilish mumkin emasdi. Aholining bir qismi qamal vaqtida shaharni suv bilan ta'min qiladigan hovuzlarni tozalay boshladi. Shahar ichi ari inidek g'uvullar, har yoqda yelkasiga ketmon qo'ygan yoki belkurak ko'tarib ishga ketayotgan kishilar ko'zga chalinardi. Shahar ustini bulutdek qoplagan chang-to'zon yozgi oftob nurida tilla zarralaridek tovlanar, daraxt barglariga, gul shoxlariga, odamlarning yuziga o'tirardi. Xalq o'z ona shahrini

mustahkamlash uchun jonini ayamay jonbozlik ko'rsatayotgan mahalda mardikor yollab, o'zlarini og'ir mehnatdan qutqarib qolgan savdogarlar tilla-kumushlarini, javohirlarini xumchaga solib, yerga ko'mish bilan ovora edilar.

Sunbula²² oyining o'n beshiga kelib, shahar dushmanga davomli qarshilik ko'rsatishga tayyor bo'ldi: qo'rg'onning shikast-rextlari tuzatildi, tozalangan xandaqlar, shahar ichidagi hovuzlar suv bilan, shahar omborlari g'alla bilan to'ldirildi. Tevarak-atrofdagi dehqonlar shoshilib arpa-bug'doyini o'rib oldi, yanchib, ot-aravalarda shaharga tashiy boshladi.

Uzangisozlar va temirchilar so'nggi marta shahar yaqinidagi Arslon bobo mozoriga sayilga chiqishgan edi. Ular mozor boshida beshta qo'yni so'yib, bittasini shayxlarga ehson etishdi-da, to'rttasini doshqozonga bosib qovurma pishirishdi.

Qator teraklar ko'lankasiga solingan uzun ko'rpachalar ustida chordana qurib ovqat yeyishar ekan, hunarmandlar mamlakat chegarasiga yaqinlashib kelayotgan mo'g'ullar to'g'risida, mamlakatni himoya qilish to'g'risida gaplashib o'tirishardi. Xayollarini band qilgan qora fikrlardan o'zlarini chalg'itish uchun gap mavzuini o'zgartirishga harchand urinsalar-da, yana gap aylanib kelib, ko'ngillarini g'ash qilgan o'sha mavzuga taqalardi. El ustiga falokat quyuni bostirib kelayotgan mahalda boshqa narsa ko'ngilga sig'armidi?

²² Sumbula — avgust.

– Axiylar²³, keling endi, kun sayin yovuqlashib kelayotgan g‘animni daf etmoq choralari to‘g‘risida so‘ylashib olayiq, – deb gap boshladi axiylar oqsoqoli Abdulmajid usti oqargan quyuuq qoshlarini chimirib. – Bovujud O‘tror qo‘rg‘oni berk va mustahkam bo‘lsa dog‘i, mo‘g‘uldek g‘animni daf etmoq oson ish ermas. Agar ulus, xususan, biz hunarmandlar lashkarga ko‘mak bermasak, ish xira bo‘lgusidir. Kuni kecha hokim janoblari hunarmandlar oqsoqollarini huzurlariga chorlab, shul xususda maslahat so‘radilar. Har bir kasb egasi o‘z yo‘li birla qo‘shinga ko‘mak bermoqqa va‘da etdi. Men sizning nomingizdan, biz o‘q, nayza, qilich-qalqon, jeyba-sovut yasaymiz, yaroq birla qo‘shinni ta‘min etgaymiz, deb so‘z berdim...

Oqsoqol shoshmasdan, to‘xtab-to‘xtab uzoq gapirdi. Hunarmandlarning ba‘zilari uning gapiga xayrixohlik bilan quloq solar: «Oriy, rost aytadilar, ko‘maklashurmiz», deb uning gapini ma‘qullar, ba‘zilari peshonalarini tirishtirib, yer chizib o‘tirardilar. Qorachadan kelgan, oriq, badjahl bir hunarmand ora-chora to‘ng‘illab qo‘yardi.

Gapini tugatgandan keyin oqsoqol kaftining orqasi bilan ko‘kragiga tushgan mosh-guruch soqolini ostidan ko‘tarib, uchini tishlab, miyig‘ida kulib qo‘ydi-da, to‘ng‘illab o‘tirgan kishiga qaradi:

– Boyqadam, siz bir nima demoqchisiz chog‘i? Ayting, qulog‘imiz sizda.

– Aytaturgan gapim shulki, biz shu choqqacha qipchoq beklariga tomg‘a to‘lab, alarni semir-

²³ Axiylar — birodarlar.

tirib keldik. Endilikda alarning o'zlari yovni daf etsinlar.

– Mo'g'ul beklari kelib, teringni tiriklayin shilib olsa maylimi? – deb uning gapini bo'ldi yonidagi bir chol.

– Hozir esa qipchoq beklari shilib olayotirlar.

– Qipchoq beklari pulingni olsa, mo'g'ul joningni oladur.

– Mo'g'ul kelib, o'zimizni qul qilib olsa, xotun, ushog'imizni bozorga chiqarib sotsa yaxshimi?

– Bo'lmasa, qipchoqlarga xojalar o'zlari ko'maklashsinlar, chumolini ot qilib urushga chiqsinlar, – dedi allakim.

Quyiroqda o'tirgan yosh-yalanglar bu gapni eshitib, qiqrilab kulib yubordilar.

Oqsoqol jahl bilan:

– Bas, safsatani to'xtating! – deb o'shqirdi. – So'zinga quloq osinglar, axiylar, – deb gap boshladi yana hamma jim bo'lgandan keyin. – Boyqadamning xafa bo'lmoqqa haqqi bor. Qoraxitoylar quvilg'ondin so'ng shahar mahkamasi biz hunarmandlarni boj bilan qisib qo'ydi. Biz bir necha bor hokim janoblariga arz qildik, boshda quloq solmadilar, axiyri boj-xiroj miqdorini ozaytirdilar. Qadim zamondan beri biz hunarmandlar tomg'a, ya'ni boj-xiroj lafzini eshitmagan erdik. Va lekin shuni bilib qo'yinglarki, mo'g'ul kelsa boj birlangina qutula olmaysiz...

Oqsoqol mo'g'ullar xalqning boshiga nimalar solishini xuddi o'z ko'zi bilan ko'rgandek so'zlab berdi. Hammani vahima bosdi.

– G'anim qo'lida xor-zor bo'lmoqni istamagan har bir musulmon yarog'-aslaha yasamog'i darkor,

biz qo'limizga cho'kich, bolta, yosh-yalanglarimiz qurol olsinlar, avval dushmanni daf etayik, keyin o'z xo'jalarimiz birla so'zlashabiz, – dedi oqsoqol gapini tamomlab.

– Rost aytasiz, qipchoq beklari bizning kuchg'ayratimizni ham bilib qo'ysinlar. Hunarmand yoshlar qo'lida yarog' bo'lsa, oqsuyaklarning tili qisqaroq bo'lur, – dedi bir chol oqsoqolning gapini ma'qullab.

Sunbula oyining so'nggi kunlaridan birida Temirtosh boshlig'idan ruxsat olib, onasini shaharga ko'chirib kelish uchun bog'ga jo'nadi. Yo'lda bog' ko'chalarini changitib, dehqonlar shaharga ko'chayotgan edilar.

Jiyron ot ustida quyib qo'ygandek o'tirgan xushqomat Temirtoshga qarab hammaning havasi kelardi. Bu yigit yoshlik chog'ida orzu qilib yurgan narsasiga erishgan: endi uning o'z oti bor, kechqurun uni otxonaga olib kirib bog'lagandan keyin duxobadek mayin burun kataklarini paypaslab, suvlig'ini chiqaradi, sovugandan keyin egarni olib, ustiga yopiq tashlaydi-yu, sug'orib yem beradi, keyin bo'yniga asta qoqib qo'yadi. Uning nazarida bundan yuqori baxt bo'lishi mumkin emasdi. Biroq u shu baxtga erishgan paytda yurt ustida falokat boyqushi qanot qoqa boshladi. Kambag'alning baxti shu-da, og'zi oshga yetganda burni qonaydi.

Hozir uning ko'ngli g'ash, yuragiga qil sig'masdi. Jiyron ot boshini chayqab, bilqillagan ko'cha tuprog'ini changitib ketar ekan, yetmishga borib qolgan mushtipar onasini o'ylardi: «Chorbog'ni tashlab, shaharga ko'chib tushishga qanday

ko'ndirsam ekan, axir, otameros oshyonni tark etib ketish osonmi?»

Temirtosh kichkinagina chorbog'iga kirganda, olmalarning qizarib pishganini, so'ridagi uzumning yetilganini ko'rib, yuragi battar g'ash bo'ldi: «Nahotki, jannatdek bog'larimizni tashlab, qal'aga berkinib olsak! Bu nomardlik-ku, axir! G'anim ustiga arslonlardek yopirilib bormasdan, kalamushlardek inga berkinib olish er kishining ishi emas-ku. Nima qilaylik, sultonning amri bu!» Shu mahalgacha nomini hurmat bilan tilga olgan sultonni u hozir ichida barcha qatori eng behayo so'zlar bilan so'kardi. Biroq ayvonga orqasini o'girib, malla joynamoz ustida tasbeh o'girayotgan onasining bukchaygan, ushoqqina gavdasini ko'rganda hamma narsani unutilib yubordi, ko'ngli yumshab, qalbi mehr-muhabbat bilan to'ldi. Kampir ot pishqirig'ini eshitib, o'girilib qaradi. O'rnidan turaman deb, ko'ylagining etagini bosib oldi-yu, gandaraklab ketdi. O'g'li yugurib borib uni suyab qolmaganda, yiqilib tushar edi.

– Kel, o'g'lim, tani-joning sog'mi? Nega kecha kelmading? – dedi u jilmayib.

– Ish ko'p. Shaharni mustahkamlayotirmiz.

Temirtosh mumkin bo'lganicha sodda til bilan mamlakat ahvolini tushuntirishga harakat qildi.

– Bog'rog'larni tashlab, xotin kishilardek qo'rg'on ichina berkinib olurmisiz? – deb so'radi kampir istehzo bilan.

– Sultonning amri shu! – dedi Temirtosh qip-qizarib.

– Xudo olsin sultonni! – kampir o'zini tutolmay vaysab ketdi. – Yuragida o'ti bo'lsa, na'ra tortib yov

ustina yurmaydurmi? Nahotki, iniga yoshurilib, o'z fuqarosining bog'-rog'larini g'aning'a oyoqosti qildirib qo'ysa!

Temirtosh onasining gapiga quloq solib jilmayar «Ancha qarib qolgan bo'lsa-da, kampir voqeani ko'p a'yonlarga qaraganda to'g'ri tushunibdi», deb o'ylardi. Bog'ni tashlab, shaharga ko'chib tushish zarurligini aytganda kampirning jahli chiqdi.

– Nechun bog'ni tashlab ketar ekanmen! – dedi jahl bilan, – Hech qayerga ketmagaymen, o'ligim shu yerdin chiqsin.

Temirtosh uh tortib, o'rnidan turdi-da, bog'ga kirdi. «Onam hech qachon bu yerni tashlab shaharga ketmaydi. Bog'idan, o'sgan tuprog'idan ajralsa o'ladi. Bu chorbog'ni obod qilaman deb bobom o'lib ketdi, har bir qarich erga to'kilgan ter, ko'z yoshlari bilan sug'orilgan... Bordi-yu kampirni tashlab ketsam, mo'g'ullar unga shikast yetkazmasmikin? Bu yerda uni qoldirish xatarli. Yana bir marta yalinib ko'ray, zora ko'nsa!»

Ammo kampir o'z so'zida qattiq turib oldi, o'g'lining yalinib-yolvorishi uning qarigan asablariga zarracha ta'sir qilmadi.

– Tavakkal o'ziga, – dedi tamshanib kampir. – Sen mendan xavotir olma. Yaratgan egamga astoydil iltijo qilsam, bu kulbayi vatanim temir qo'rg'ong'a aylanur, dushman menga hech nima qila bilmas.

– Mo'g'ul ablah berahm deb eshitadurmen, sizga shikast yetkazmasaydi, deb qo'rqamen, – dedi Temirtosh onasining oq sochlarini silab.

– Menga hech narsa bo'lmaydur, – dedi kampir o'ziga ishongan holda, – sen o'ldiradur deysan,

kampirni o'ldirib shohi chiqadurmu mo'g'ulning, axir o'shal kofirlarning ham onasi bordir.

Kampirning bu dalili unga kuchli ta'sir qildi. «Darvoqe, kampirni o'ldirib nima manfaat ko'radi mo'g'ul? Yaxshisi, uni shu yerda qoldirib, ovqatini g'amlab ketay. Zo'rlab olib ketib bo'lmaydi», dedi o'zicha, lekin shu zahoti yuragi bir narsani sezgandek, shig' etib ketdi.

X

Mingboshi Qulnazarxoja o'z bo'lug'i bilan darvozadan chiqib sharq tomon yo'l oldi. Qarshidagi bog'lar ustida ko'tarilib kelayotgan oftob suvoriylarning boshlaridagi yaltiroq dubulg'alarda, egnilaridagi sovutlarda aks etib, ko'zlarini qamashtirar edi. Tuyoqlar ostidan havoga ko'tarilgan changto'zon otlarning burniga kirib pishqirtirardi.

Yaqindagina yuzboshilik martabasiga ko'tarilgan Temirtosh mingboshining yonida otini yo'rttirib borar, homiysining so'zlariga diqqat bilan quloq solardi.

– G'anim qochishga tushganda sen qizishib ketib, orqasidin behuda quvaberma, pistirmaga yo'liqasen. Qoraxitoylar qochib yurib urishar edilar, mo'g'ullar dog'i shular urug'idin. Qush uyasida ko'rganin qilur, deydilar.

Temirtosh urush oldida o'z boshlig'ining shunchalik vazmin va xotirjam bo'lganiga hayron qolardi. O'zining esa yuragi gupullab urar, asabiy-lashar, yuragi siqilardi.

Bo'linma bog' ko'chalardan o'tib, keng dalaga chiqqandan keyin lashkarlar yoyilib ketdi. Temirtosh o'z bo'lug'ining oldiga tushib oldi.

Kecha darakchilar gʻanimning sharq tomondan kelayotgan ilgʻori yaqinlashib qolganini xabar qilgan edilar. Inolchiq darvozalarni berkitib olishdan oldin dushman bilan bellashib koʻrmoqchi boʻldi.

Temirtosh oʻz boshligʻi bilan burgutdek qanotini kergan qoʻshinning oʻrtasida borar edi. Koʻp oʻtmay, oldinga yuborilgan yigitlar harsillab ot choptirib keldilar, gʻanimning oldingi qismiga duch kelib, arang qochib qutulganlarini aytdilar. Qulnazar mingboshi otini qamchilab haydab ketdi. Otiqlar uning orqasidan qolmay, saf-basaf yoʻrttirib boraverdilar. Dushman suvoriylari koʻrinishi bilan oʻrtadan Qulnazar boshliq bir guruh otliq ajralib chiqib, qilich yalangʻochlagan holda dushman ustiga ot qoʻydi. Oʻng va soʻl qanot kamonday egilib, dushmanni ikki biqinidan siqib bora boshladi. Moʻgʻullar ikki-uch daqiqa jang qilgandan keyin orqalariga qaramay qochdilar. Temirtosh hali jangga kirganicha yoʻq edi. Qulnazarxoja moʻgʻullarni quvlasdan orqaga qaytishga buyruq berdi. Jangda oʻlgan moʻgʻullardan oʻn-oʻn beshtasining kallasini kestirib, qoplarga soldirib oldi. Shu mahalgacha urushni koʻrmagan Temirtosh qonga belangan bu badbashara kallalarni koʻrganda eti jimirlashib, koʻngli bir xil boʻlib ketdi. Uning ijirgʻanganini koʻrib, mingboshi miyigʻida kuldi-da:

– Koʻngling agʻdarilayotganga oʻxshaydur, – dedi. – Boshda shundogʻ boʻladur, soʻng oʻrganib ketgaysen.

Oʻtrorliklardan oʻn toʻrttasi oʻlgan, besh-olti-tasi yarador boʻlgan edi. Yaradorlarning yarasini bogʻlab, oʻliklarni pishqirgan otlariga ortib, qalʼaga qaytib kirishdi.

Kuz kirishi bilan Chingizxon bir necha yuz ming otliq va piyoda askardan iborat katta qo‘shinini boshlab, O‘trorga yetib keldi²⁴. Mo‘g‘ullar shaharni jang rusumiga muvofiq qamal qilishga kirishishdi. Avvalo, ariqlarni berkitib, shaharga suv kirgizmay qo‘yishdi. Manjaniqlardan tinmay tosh otib, katta yoylardan o‘q yog‘dirishdi, shu paytda beldorlar qo‘rg‘on atrofidagi xandaqlarni to‘ldira boshladilar. Qorluqlar, uyg‘urlar va boshqa xalqlar ham mo‘g‘ullarga ergashib kelishgan edi. Mo‘g‘ullar xandaq to‘ldirish kabi eng og‘ir va xatarli ishlarni shularga qildirar, o‘ljaning esa juda oz qismini berar edilar. Qo‘rg‘on himoyachilari do‘ldek yog‘ayotgan tosh va o‘qlardan saqlanish uchun o‘zlarini panaga olgan paytlarida uyg‘ur va qorluq beldorlar xandaqning anchagina qismini to‘ldirib tashladilar. Ularning bir qismi shahar atrofidagi teraklarni kesib kelib, uzun shotilar tayyorlashga kirishdi. Mo‘g‘ullar qo‘rg‘on mudofaachilarini chalg‘itish uchun darvozalar oldida suron ko‘tarib, yolg‘ondaka hujumga o‘tar, bu vaqtda xandaqlar to‘ldirilgan joylardan yonma-yon ikki kishi sig‘adigan katta shotilarni qo‘yib, piyodalar qo‘rg‘on tepasiga asta chiqishga urinar edilar. Mo‘g‘ullar tevarak-atrofdan haydab keltirgan asirlarni shotidan chiqishga majbur qilishardi. Sho‘rlik asirlar ikki olov orasida qolgan: yuqoriga chiqmay desalar, mo‘g‘ullar orqalaridan sanchadi, chiqay desalar, mudofaachilarning o‘q

²⁴ Chingizxon O‘trorga 1219-yilning sentabrida yetib keldi (*muallif*).

va nayzasiga sanchiladilar. Biroq mo'g'ullarning bu urinishi har safar muvaffaqiyatsizlikka uchrar, chunki hushyor mudofaachilar dushman qayerdan hujum qilsa, shu yerda hozir bo'lib, ularni narvon-parvonlari bilan pastga qulatib tushirib yuborar edilar. Shahar kosiblarining o'g'illari ham qurollanib olgan, askar safida turib, qo'rg'onni himoya qilishardi. Ba'zan Qulnazar mingboshi goh u darvozadan, goh bu darvozadan otliq askarlari bilan chiqib, mo'g'ullar bilan chopqilashar, ularni qo'rg'on tagidan qochirar, qo'rg'onni toshbo'ron qilayotgan asboblarini buzib, zudlik bilan yana qo'rg'onga kirib ketar edi.

Mo'g'ul sarkardalari qattiq mudofaa qilinaotgan, oziq-ovqat va suv serob bo'lgan bu mustahkam qo'rg'onni bir hamla bilan olishga ko'zlari yetmagandan keyin, uni uzoq qamal qilishga qaror qildilar.

XI

Chingizxon o'z chodirini darvozayi So'fiy qarshisidagi tepalik ustiga qurgan edi. Qo'rg'ondan turib otilgan o'q va toshlar yetmaydigan bu tepalikning tegrasiga xandaq qazilgan, atrofi tuproq devor bilan o'ralgan. Tepaning qoq o'rtasiga oltin eshikli sariq ipak chodir qurilgan. Bu qoonning chodiri, u jahongirning to'rt o'g'li va no'yonlarining chodirlari bilan qurshalgan edi.

Kech payti... Shabada atrofdagi bog'lardan pishib yetilgan mevalarning xushbo'y hidini olib kelmoqda.

Chingizxon chetlari ko'tarilib qo'yilgan chodirida to'rt o'g'li va mashhur no'yonlari bilan

kengash qilardi. To'rdagi zar to'shak ustiga qoon shoyi jildli bolishga tirsagini qo'ygan holda Jaba no'yonga o'tkir ko'zlarini tikib, uning so'zlariga diqqat bilan quloq solardi. Bu vaqtda oltmish to'rt yoshga kirgan qoon novcha, uzun soqolli tetikkinna chol edi. Yonoqlari turtib chiqqan emas, yuzi ko'sa mo'g'ullarning yuziga o'xshamasdi. Hozir u tajribali sarkardasining xo'ppasemiz, bir tuki yo'q basharasiga qarab, olmos ko'zli uzuk taqilgan barmoqlari bilan qizil soqolini siypab qo'yardi. Chap tomondagi hurmatli o'rinni uning to'rt o'g'li: Jo'ji, Chig'atoy, O'qtoy, Tuli ishg'ol etishgan, o'ng tomonida mashhur sarkarda Jaba no'yon, Uloq no'yon, bir ko'zli Subutoy bahodir, Saktu tiz cho'kkan holda o'tirardilar. Jaba no'yon bundan buyongi xatti-harakat to'g'risidagi o'z fikrini bayon qilmoqda edi.

– Turkiston viloyatida O'tror qo'rg'onidek berk va mustahkam qo'rg'on yo'q, – der edi u qoshlarini chimirib. – Uch kundan buyon butun kuch-quvvatimizni sarf etib, bir ish chiqaza olmadik. Bu yanglig' berk qo'rg'onlarni bir hamlada olib bo'lmaydur. Qal'a xalqi jangovar, yoshlari o'q otishning mashqini olgan. Bulardan tashqari, taxminimcha, Inolchiqning ellik mingdan ortiq lashkari bor...

– Ellik sakkiz ming, – deb luqma tashladi Chingizxon.

Jaba no'yon gapdan to'xtab, bosh egib qo'ydi-da, so'zini davom ettirdi.

– Oriy, shundog'. Qal'a ichida askar va xalq ko'p. Hozir alar kuchli qarshilik ko'rsatadur, lekin besh-olti oydin so'ng ozuq-ovqatlari tamom

bo'lgach, qay ahvolga tushishlari ma'lum. Bu qo'rg'onni qamal qilib, ishg'ol etmoq uchun bu yerda yuz ming yayov va otliq askar qoldirsak... Jo'ji birlan Chig'atoy janoblari bul ishga bosh bo'lsalar, Saktu bir qism askar birlan Sirdaryo bo'yidagi qal'alarni zabt etmoq uchun yuborilsa, qolg'on qo'shin qoon janoblari va ulug' no'yon Tulixon boshchiligida Qizilqum orqali Buxoro va Samarqand ustiga yursalar...

– O'trorni men bilan O'qtoygga qoldirib keta ber-ring, boshqalar ko'magiga muhtoj emasmiz, – deb no'yonning gapini bo'ldi Chig'atoy. Katta akasi Jo'jini ko'rarga uning ko'zi yo'q edi. Chig'atoyning mushuknikidek yum-yumaloq yuzi bo'rtib, sarg'ish ko'zlari chaqnardi. Undan yuqoriroqda o'tirgan yuzi cho'zinchoq, boshi kichkina Jo'ji ukasining gapini eshitib qip-qizarib ketdi, chunki bu gap unga qattiq botgan edi. Chig'atoyga tegizib, bir-ikki so'z aytish uchun og'zini juftlab turgan edi, Chingizxon Chig'atoyga o'qrayib qarab:

– Bas qil, ulug' no'yon gapirayotganda ne qilasen so'zini bo'lib! – deb o'shqirdi. Jo'ji og'ziga kelgan achchiq-achchiq gaplarni aytmaganiga xursand bo'ldi. Rangi quv-quv o'chgan Chig'atoy tiz cho'kib, otasidan kechirim so'radi. Hammaning nafasi ichiga tushib ketdi.

Yoshi qirqlardan oshgan Jo'ji o'zini mustaqil tutar, ukalari singari otasiga yaltoqlanavermasdi. U otasining o'limini, butun hokimiyatni qo'lga olish paytini sabrsizlik bilan kutardi: «Otam suyukli kenja o'g'li Tulini o'z taxtiga o'tqazib ketsa kerak. Lekin bu nimjon va irodasiz inimni «gah» deganda qo'limga qo'nadigan qilib olaman, hamma hokimiyatni qo'lga kiritaman, xushchaqchaq, oqqo'ngil

O'qtoy esa mening chizig'imdand chiqmaydi. Ammo Chig'atoyni bir yoqli qilishga to'g'ri keladi. Bu to'g'rida keyin o'ylab ko'raman», der edi ichida.

Tulkidek ayyor, ilondek hushyor bo'lgan Chingizxon sipogarchilik bilan qoshini chimirib o'tirgan to'ng'ich o'g'liga qarab, uning yuzidan ko'nglidagi qora fikrlarni o'qigandek bo'ldi. Shuning uchun unga noxushlik bilan bir nazar tashlab qo'ydi-da, ruxsat so'rab so'zini davom ettirayotgan Jaba no'yondan keyin so'zlaganlar uning fikrini quvvatlab, qo'shimcha tarzda ba'zi bir mulohazalarini o'rta tashladilar. So'ngra Chingizxon tirsagini yostiqdan olib, qaddini rostladi-da, qizil soqolini siypab asta gap boshladi:

– Har bir so'zimni isirg'a yanglig' quloqlaringizga taqib olingiz, har vaqt biz dushmanning emas, dushman bizning irodamizga bo'ysunib kelgan. Baxt qushi doim bizga yor. Xorazmshohning qarori bilan bo'linib-bo'linib ketgan bu ulug' o'lka xalqini o'z irodamizga bo'ysundurmoq u qadar mushkul emas. Ammo bu yerning odamlari jangovar, sarkardalari tajribali. Bilishimcha, sultonning uch sheryurak sarkardasi bor. Alarning biri – Jaloliddin Manguberdi, ikkinchisi – Xo'jand hokimi Temir Malik, uchinchisi – O'tror hokimi, Turkon xotunning jiyani Inolchiqdir. Sulton bilan Manguberdiga qarshi Tuli bilan Jaba no'yonni olib o'zim borurmen. Inolchiqni bir yoqlik qilmoq uchun bu yerda Chig'atoy bilan O'qtoyni qoldirurmiz. Temur Malik bilan bel olishgani Uloq no'yon bilan Saktuni yuborg'aymiz. Jo'ji esa Jand, Binokent, Yangikentni qamal qilib olsin...

Chingizxon O'rta Osiyo shaharlari, qal'alari, mashhur sarkardalar, qo'shin haqida anchagina

ma'lumot to'plagan edi. U uyqusiz kechalarda tuzib qo'ygan rejalarini bayon qilar ekan, o'g'illari va no'yonlarini o'z zakovati, xotirasining kuchi bilan hayratda qoldirardi.

Kengash tamom bo'lgach, Chingizxon oyoqlarining chigilini yozish uchun o'rnidan turib tashqariga chiqdi. O'g'illari va beklari ham asta qo'zg'alib, churq etmay uning orqasidan ergashdilar. Chodirlardan o'n besh qadamcha narida, ikki yoqdan temir zanjirga tortib bog'lab qo'yilgan yo'lbars oldida o'n bir-o'n ikki yashar bola turar, qo'lidagi uzun tayoqni yo'lbarsning tumshug'iga nuqib jig'iga tegardi, yo'lbars esa o'tkir tishlarini irjaytirib, ko'zlarini qisib irillardirdi. Oldingi oyog'i bilan tayoqni ushlamoqchi bo'lganda, bola yonidagi qurolli yigitga qarab, qah-qah urib kulardi.

Chingizxon bola oldiga kelib, uni qo'lidan ushladi-da, nariroqqa olib ketdi. Bola – uning suyukli nevarasi, Jo'jining o'g'li Botu edi. Qoon nevarasini jasur qilib o'stirishga harakat qilar, uning yo'lbars bilan o'ynashayotganini ko'rganda jahli chiqish u yoqda tursin, aksincha, xursand bo'lgan edi. U cho'zinchoq oq yuzli, ko'zlari qiyiq nevarasini asta yetaklab ketar ekan:

– O'tror shahri ichinda bundan ham zo'r bir yo'lbars bor, to'rt yuz ellik elchining boshini yegan, – dedi. – Chig'atoy bilan O'qtoy amaking o'shal yo'lbarsni tutib, zanjirga bog'lab kelturg'aylar.

Botuning ko'zlari chaqna ketdi:

– Rostdanmi? Zo'r yo'lbarsmi, a? Bobo, ayting, uni tezroq tutib kelsinlar...

– Ul – ikki oyoqli yo'lbars. Oti G'oyirxon. Chig'atoy amaking ani tutib keltirsa, zanjirband

qilib ming ohangga solg'aymiz. Endi borib o'yna, mening ishim boshimdan oshib yotibdi.

Oradan uch kun o'tgach, Chingizxon Chig'atoy va O'qtoyga yuz ming askar qoldirib, o'zi suyukli o'g'li Tuli va ulug' no'yon Jaba bilan Qizilqum sahrosi orqali Buxoro ustiga lashkar tortdi... Qo'shinning bir qismi Uloq no'yon boshliq Xo'jandga, bir qismi Jo'ji boshchiligi ostida Yangikent, Binokent tomon jo'nab ketdi. O'tror qal'asi ostiga oqib kelgan loyqa daryo to'rt tarmoqqa ajralib ketgan edi.

Mo'g'ullar O'tronni uzoq qamal qilib, tinkasini quritishga jazm qilganlaridan keyin qal'a tagidan uzoqroqqa ketib, uni temir halqadek o'rab oldilar. Chig'atoy askarlariga navbatma-navbat o'z bola-chaqalari oldiga borib, bir-ikki kun ular oldida tunab kelishga ruxsat berdi. Mo'g'ullarning bola-chaqalari ho'kiz va tuyalar qo'shilgan uzun soyabon aravalarga tushib, qo'shin orqasidan kelmoqda edilar. Bo'yoq cheriklar esa o'nta-o'nta bo'lib, tevarak-atrofdagi egalari tashlab ketgan bog'larga borar, asaldek shirin mevalar bilan qorinlarini va xurjunlarini to'ldirib, kechqurun o'rdugohga qaytar edilar.

O'nboshi Tuqchor boshliq bir guruh cherik bog' ko'chalarda sanqib yurib, yangi qurilgan darvoza oldida to'xtadi. Paxsa devor ustidan g'arq pishgan shaftoli va olxo'rilar ko'chaga mo'ralab turardi. Bir mo'g'ul darvozani itargan edi, ochilmadi. Cheriklar darvozani buzib, bog'ga kirdilar. Yangi solingan ayvonchada Temirtoshning onasi malla joynamoz ustida o'tirib, tasbeh o'girardi. Kampir ismi a'zamni tilga olib takror-takror duo o'qir

ekan, qo'rg'oncham endi temir qo'rg'onga aylandi, hech bir yov bu yerga kirolmaydi, deb o'ylar edi. Mo'g'ullar balo-qazodek qo'rg'onchaga bostirib kirgach, kampir boshi tepasida turgan sochlari o'siq, xo'ppasemiz basharalarni ko'rdi. Boshda ularni ya'juj-ma'juj deb o'ylab, salovat o'qidi. Biroq bu bilan ham ularni daf qilolmadi.

Mo'g'ullar orasida yerli xalqning tilini biladigan qorliq yigit bor edi. O'sha yigit kampirga xunuk, cho'tir yuzini o'girib, xotinlarnikidek ingichka ovoz bilan:

– Qorchiq, senga qo'noq bo'p keldik. Berkitib qo'yg'on bovrusozlaringni olib chiq, – dedi.

Sochlari paxtadek oqarib ketgan kampir ko'zlarini katta ochib, angrayib qarab qoldi. Qorliq yigit o'z buyrug'ini takrorlagandan keyin kampir o'rnidan turdi-da, chaqirilmagan qo'noqlarni ichida qarg'ay-qarg'ay, hujraga kirib ketdi. «Agar aytganlarini qilmasam, sandig'imni buzib, to'qochlarimni bitta qo'ymay olib ketadilar, noilojman», deb o'yladi kampir. Hayal o'tmay, katta mis barkashga besh-o'nta to'qoch, bir hovuch bo'g'irsoq, osib qo'yg'an uzumidan ikki-uch boshini solib, uni yengi bilan ushlagan holda keltirib, «qo'noqlar» oldiga asta qo'ydi. So'ngra yana joynamoz ustiga o'tirib, tasbehini aylantira ketdi. Ammo fikrizikri parishon bo'lgani uchun «tahlil»ni davom ettirilmadi. Oqar suvda cho'milishni zo'r gunoh deb bilgan mo'g'ullardan sassiq hid kelib turar, kampirning ko'ngli ag'darilib, o'qchigisi kelardi.

Uzumni non bilan qo'shib chapillatib chaynagan askarlarga u nafrat bilan qarab, ichida ularga o'lim tilardi. Birozdan so'ng, qorliq yigitdan:

– Bu tusingni yegurlar qoydin kelgan, betlari muncha sovuq, o‘zlari muncha sassiq? – deb so‘radi.

– Ena, alar mo‘g‘ul, – deb javob qildi yigit, non chaynab. – Chingizxonning cheriklari.

– Sen biz kabi so‘ylaysen, o‘zimizning urug‘ odamiga o‘xshaysen, alar orasida ne qilib yuribsen?

– Men – qorliq urug‘idin, – dedi yigit uzumning urug‘ini yerga tufurib, – bizning xonimiz Arslonxon Chingiz birla O‘trorni qamal qilib yotir.

– Baloga giriftor bo‘lg‘ay Arslonxon, – dedi kampir titrab-qaqshab, nahotki mo‘g‘ul xizmatiga kirib, o‘z vatandoshlariga tig‘ ko‘tarsa. Ilohi, podshohing jahannam qa‘riga ketgay!

Kampirning baxtiga qorliq yigit hech narsa tushunmadi. Qorliq musulmon emasdi, u arabiy, forsiy so‘zlar aralashtirib gapirilgan gapni angalay olmasdi.

«Qo‘noqlar» barkashni quritib, bog‘ ichiga kirib ketishdi. Uzumlarning sarasini yeb, to‘rvalarini to‘ldira boshladilar. Kampir ham orqalaridan ergashib bog‘ga kirdi. Uning g‘azabi qaynab-toshib tursa-da, tishini tishiga bosib yurdi. Ayniqsa, oltinday sarg‘ayib, oftobda billurdek tovlangan husaynilarni uza boshlaganlarida kampirning qovurg‘asi qayishib ketdi. «O‘g‘lim sho‘rlik shahar qo‘rg‘onida bir g‘ujum uzumga zor bo‘lib o‘tirganda, bu quzg‘unlar o‘g‘limning mehnati bilan yetilgan uzumlarni yeb rohat qilayaptilar», degan fikr xayolidan yalt etib o‘tib, bag‘rini o‘rtab yubordi. Tashna bo‘lib o‘tirgan o‘g‘lini eslaganda xo‘rliki kelib ko‘zlaridan tirqirab yosh oqib ketdi.

Boldek shirin uzumni yeb, hordiqdari tarqagan va bilaklaridagi kuchga kuch qo'shilgan mo'g'ul yigitlari to'qlikka sho'xlik qila boshladilar. Qilichlarining damini, bilaklarining kuchini bir-birlariga ko'z-ko'z qilish uchun yosh meva daraxtlarini kesishga tutindilar. Meva daraxtlarining qanday mehnat bilan o'stirilganini bilmagan, tekin tomoq yeyishga odatlanib qolgan ablahlar bu bo'ston qanday yetishtirildi, deb sira o'ylamas edilar.

Novchadan kelgan, qo'llari uzun Tuqchor qilich urishda sheriklaridan o'tkir ekanini ko'z-ko'z qililar, yo'g'on-yo'g'on shoxlarni qisqa bir zarb bilan kesib tashlardi. U bilakdan yo'g'onroq bir olxo'rini ko'rsatib, qorliq yigitga:

– Qani, kuchingni ko'rsat-chi, – dedi.

Qorliq tirjayib, qilichini sug'urib kelayotgan edi, kampir yugurib kelib, daraxtni to'sdi. Bu olxo'ri daraxtiga bultur g'aynolu ulangan bo'lib, endi avjiga kirib kelayotgan edi. Umrlarida bir tup daraxt o'tqazmagan mo'g'ullarning ahmoqona mashqini ko'rganda kampirning yuragi alanganib ketgan edi. O'z bolasidek parvarish qilib o'stirayotgan bu daraxtchani kesish uvol emasmi! U orqasi bilan daraxtchaga suyanib, uni ko'ksi bilan to'sib turarkan, ko'zlarida g'azab o'ti chaqnadi.

– Insof, diyonat bormi sizlarda? – dedi kampir titrab.

Tuqchor sheriklariga qarab dedi:

– Shu og'ochni kampir bilan qavatiga chovub tashlasam ne berursiz?

Uning hazilkash bir sherigi:

– Oning oqargan kallasini berurmiz, – dedi.

Tuqchor kampirga yaqin kelib, kulib boqdi-da, birdan cho‘qqaydi, shu ondayoq qilich havoda vizillab, kampirning boshini olxo‘ri daraxti bilan kesib ketdi.

– Qotirding, – dedi hazilkash mo‘g‘ul, – endi bil-sam, bu qorchiq yetmish yildan buyon o‘z boshini sen uchun ko‘tarib yurgan ekan. – So‘ng oyog‘i ostidagi oppoq sochlari qonga bulangan kallani ko‘rsatib: – Endi manovi tarvuzni to‘rvangga solib ol, – deb kulib qo‘ydi.

– Shu tarvuzni senga siylov qildim, – dedi Tuqchor qilichining qonini kampirning ko‘ylagiga artib.

Mo‘g‘ullar bir-birlari bilan hazillashib, qo‘rg‘on-chaga kirdilar-da, kampirning sandig‘ini titkilab, bo‘g‘irsoqlari, to‘qochlari bilan to‘rvalarini to‘ldirdilar, bisotidagi kiyimlari, tobutim ustiga yopilar, deb qo‘ygan mursaklarini oldilar, ayvon to‘ridagi malla joynamozni yirtib, oyoqlariga paytava qildilar.

XII

Mo‘g‘ullar tevarak atrofdagi bog‘larning uzum-larini chug‘urchuqdek talab, maza qilib yotgan-larida, qamalda qolganlar bir shingil uzum, bir dona olmaga zor edilar. Ular qo‘rg‘on tepasidan uzoqdagi bog‘larga qarab, ko‘ngillari sust ketar, og‘izlarining suvi kelar edi. Bir necha tavakkalchi yigit hakimdan beruxsat yarim kechada darvoza-dan chiqib, yaqin oradagi bog‘lardan uzum, olma olib kelmoqchi bo‘lishdi. Ular qoplarini to‘ldirib, terilariga sig‘may, olma-uzum olib kelayotganlari-

da mo'g'ullar ushlab oldilar-da, quloq-burunlarini kesib, o'zlarini qo'yib yubordilar.

Shundan keyin ishning ketini o'ylamaydigan tavakkalchilarning hafsasalari pir bo'lib, ikkinchi marta bu ishni qilmaydigan bo'lishdi. Ammo qo'rg'on ichida g'alla, suv hali mo'l-ko'l edi. Himoyachilar juda ko'p qo'y va qoramolni qo'rg'on ichiga haydab kirgan, sovuq tushishi bilan ularni so'yib, tuzlab, islab olishgan, askarlar ham oziq-ovqat, sur go'sht bilan yaxshi ta'minlangan edilar. Biroq otliq askarlarning yem-xashaklari borgan sari kamayib, yuraklarga g'ulg'ula sola boshladi. Mo'g'ullar dastlabki hujum vaqtida ichiga neft solingan ko'vachalar va yonib turgan o'qlarni otib, bir talay pichan g'aramlarini yondirib yuborgan edilar. Shundan keyin himoyachilar xashak va bedani ehtiyot qilib saqlaydigan bo'ldilar.

Bir vaqtlar Abdumajid usta qo'lida xalfalik qilgan Qutluqxoja uzangisozlardan tuzilgan askariy qismga boshchilik qilardi.

O'z vaqtida u barvasta, xushchaqchaq, yurakli yigit edi, yoshligida o'z mahallasidagi bolalarga bosh bo'lib, ularni qo'shni mahalla bolalariga qarshi «urush»ga olib borar, har vaqt burni qonab, peshonasi g'urra bo'lib qaytardi. Yuzboshi saylash kerak bo'lganda, uzangisozlar, bu mansabga Qutluqxoja munosib, degan edilar. Biroq yoshi o'ttizdan oshgan bo'lsa ham quyulmagan, yoshlik g'ururi boshidan ketmagan edi.

Mo'g'ullar istilosidan so'ng Qutluqxojaning xushchaqchaqligi yo'qolib, yuragiga qil sig'maydigan bo'lib qoldi. Mamlakat boshiga kelgan fa-

lokatni u o'z boshiga tushgan falokat deb bilar, yuragini ezib turgan g'amdan o'zini hech chalg'ita olmas edi. Ovunish uchun boshqa vosita topolmay, zo'r berib o'chini maydan olar edi. Bora-bora ichmasa turolmaydigan bo'lib qoldi. Ba'zi bir g'alamis yigitlar uni uylariga chorlab, musallas quyib berishardi-da, navbatchilikdan qutulib, uylariga jo'nab qolishar va shundan so'ng haftalab g'oyib bo'lib ketishar edi. Qo'rg'onning Qutluqxoja qismi turgan joyida ba'zan sakson-to'qson kishi o'rniga sakkiz-to'qqiz yigit qolar edi, boshqalar bozorlarda sanqib yurar, uylaridan beri kelmas edilar. Mo'g'ullar hujumni to'xtatib qo'yganlaridan keyin qo'rg'on himoyachilari beg'am bo'lib qolishgan edi. Qutluqxoja esa uzzukkun mast bo'lib yurardi. Agarda ichishga may topilmay qolsa, yigitlaridan mehmon qilishni talab etar yoki musallas topdirib kelar edi.

Bir kun So'fi darvozasi ustida Qoracha Hojib, Temirtosh, Qutluqxoja uchovlon dushman jabhasini ko'zdan kechirib turishgan edi. Uzoqdagi bedazorda bir guruh piyoda mo'g'ul askari qo'rg'on tomon kelaverdi. Qo'rg'on ustidagilar o'q-yoylarini shaylab, ularning yaqinlashishini kutib turdilar.

– Shoshmanglar, men yigitlarim birla darvozadan chiqib alar birla savashurmen, – dedi Qutluqxoja Temirtoshga yaqinlashib. Uning og'zidan gurkirab may hidi kelardi.

– Qo'y, shu niyatingdan kech, – dedi Temirtosh xo'mrayib. – Yaxshisi, alarni shu yerdan turib o'qqa tutgaymiz. Darvozadan chiqib savashmoqning lozimi yo'qdir.

– Biz ham yovga mard ekanligimizni ko‘rsatib qo‘yaylik-da. Yuragi dov bermaganlar shunda qola bersin, ammo biz chiqurmiz.

– O‘q va qilich zaxmi va zarbini ko‘rmagan yigitning maqtanishini qarang, – dedi Temirtosh Hojibga istehzo bilan.

– Mayli, chiqib savashib ko‘rsin, – dedi Hojib beparvolik bilan.

So‘fi darvozasi Qoracha Hojibning buljori bo‘lib, Qutluqxoja qo‘l ostidagi qism unga tobe edi.

Darvozabon otning kallasidek keladigan bura-ma qulfga uzun kalitni solib anchagacha buradi-da, darvozani ochdi.

Ellik-oltmishtacha yigit o‘qlarini yoy ustiga qo‘yib boraverdilar. Kech kuz bo‘lsa ham yupun kiyingan yigitlar yengil qadam tashlab, mo‘g‘ullarga yaqinlashaverdilar. Yuz qadamcha qolganda baravariga o‘q uzdilar, mo‘g‘ullardan uch-to‘rt kishi yiqildi. Mo‘g‘ullar ham o‘q otib, o‘trorlikdan uch-to‘rttasini qulatdilar-da, orqalariga qaramay qochdilar. Qizishib ketgan hunarmandlar dushmanning hiylasini payqamay, ularni quva ketdilar.

Qo‘rg‘on tepasida turgan Temirtosh tipirchilab qoldi.

– Voy, tentaklar-ey, hozir pistirmaga duch keladurlar!

– Voy, ahmoqlar, to‘g‘ri o‘limning og‘ziga kirib ketayotganlarini payqamaydurlar, – dedi kulib Hojib.

Temirtosh shoshib pastga tushdi-da, darvoza yaqinidagi karvonsaroyda turgan otliq askarlar oldiga bordi. O‘z bo‘lukidagi yigitlarni otlantirib, darvozadan chiqdi. Askarlarning oldiga tushib

olib, qilichini yalang'ochladi. Shu payt Qutluqxoja yigitlari ustiga bir guruh suvoriy mo'g'ul ot qo'yib kelayotgan edi. Temirtosh otning boshini qo'yib yubordi. Ot jang hidini payqab, qattiq kishnadi-da, qulog'ini chimirib, o'qdek uchib ketdi. Mo'g'ullar uzangisozlarni qurshab, ularga hamla qila boshladilar. Temirtosh yaqindagi bir mo'g'ulni mo'ljalga olib, o'ng tomonidan ot soldi, yetib borib uning chap yelkasiga qilich urdi, mo'g'ul ikki nimta bo'lib, otining oyog'i ostiga tushdi. Temirtoshning askarlari kamunday egilib, mo'g'ullarni chap tomondan o'rab, chopqilay boshladilar. Mo'g'ullar biroz chopqilashib, otlarining boshini orqaga burdilar. Temirtosh ularni quvmasdan, darhol chekinishga buyruq berdi. Ko'zlari moshdek ochilgan uzangisoz yigitlar yaradorlar va o'lganlarni ko'tarib, shosha-pisha darvoza tomon yugurdilar. Qutluqxoja boshidan qilich yeb o'lgan, bosh suyagi ikki palla bo'lgan edi.

XIII

Tashqarida qor bo'ralab yog'ib turar, ammo Bug'rohojining darchasi qiya ochiq, mehmonxonasi issiq, uyning to'rt burchagiga qo'yilgan to'rt manqalda hidsiz saksovul ko'mir bozillab yotar, mehmon bilan mezbon dasturxon ustida o'tirardi. Hoji qo'lidagi qalamtaroshi bilan olma artib, mehmon oldidagi likopchaga palaxsa-palaxsa qilib to'g'rab qo'yardi. Olmaning xushbo'y hidi mehmonxonani to'ldirib yuborgan edi.

– Hay, hay, bo'stonlarning hidi kelib ketdi, – dedi Badriddinxoja bir bo'lak oppoq olmani og'ziga solib. – Tangrining qudratiga aql bovar qilmaydi.

– Yertoʻlada olma koʻp, tortinmay olavering.
– Bu yangligʻ noz-neʻmatning hozir bahosi yoʻq, oltunga topolmaysen. Mening sandiqdagi olmalarim tamom boʻldi.

Gap aylanib bozordagi narx-navo ustiga koʻchdi. Hoja arpa-bugʻdoyning narxi oshib, tilla-kumushning qadri tushib ketganini gapirdi:

– Hademay elda qahatchilik boʻlgay, – dedi qalamtaroshini yonchigʻiga solar ekan. – Anga yeturkim, faqir va miskinlar it-eshak goʻshtin yegaylar.

– Oʻtror qalʼasi ichida ozuqa koʻp. Cheriklar ham bir yillik oshligini gʻamlab olgan, – dedi Badriddin goʻyo oziq-ovqatning koʻpligidan norozi kishiday tumtayib.

Mezbon qip-qizil yuzini oʻrab olgan oppoq chanbar soqolini silab, oʻylanib qoldi.

– Qamal choʻzilib ketsa, qoon qoʻshini oshliqsiz qolur, – dedi u tashvishlanib, – har nima qilib boʻlsa-da, Hojibni tezroq qoʻlga olib, taslim boʻlmoqqa daʼvat etmoq lozim.

– Hojib kuni kecha kaminadan ikki yuz oltun qarz soʻragan erdi, ertaga berurmen deb vaʼda qildim, – dedi Badriddin qora miyiqdari ostida kulib.

– Qancha tilasa bering, mening hisobimdan beravering.

– Albatta, amringizni bajo keltirurmen, – dedi xoja bosh egib. – Kecha Hojib mening uyimda mehmon edi. Gap ustida shu mahalgacha hech kimsaga aytmagan, hatto Inolchiqdin ham pinhon tutgan bir sirini menga aytdi. Inolchiq oʻldirtirgan

elchilar orasida Hojibning tog'avachchasi Berdiniyoz Xivagiy ham bor erkan.

– E, Xivagiy aning qardoshi erkanmu? Qiziq! Ammo lekin bu shundog' bir kashfiyotki, andin foydalanmoq zarur.

– Men aning yuragiga o't solib qo'ydim. Qonga qon olmoq ham farz, ham qarzdur, deganimda, aning ko'zlari yonib ketdi. Bilishimcha, o'zi kaltafahmroq yigitga o'xshaydur.

– Qancha kaltafahm bo'lsa, biz uchun shuncha yaxshidir, – deb uning gapini bo'ldi mezbon. – Qo'lga qo'ndirib olmoq osonroq bo'lur.

– Kaltafahmning andin bildimki, bu yerga qoon lashkari yetib kelmasdin uch kun burun ikki yuz oltunga bozordan ikki cherkas qizni sotib olmish. Falokat quyuni kelayotganda qayu aqlli odam bul ishni qilur? O'zi Gurganjdand ikki mulozimi, uch xizmatkori, oshpazi, bakovulin olib kelmish. Qamal vaqtida bularni boqib yotmoq osonmu?

– Mayli, qo'yavering. Agar ani o'z izmimizga solsak, novkar-chokarlari va joriyalarini boqmoqqa ko'maklashurmiz, – dedi Hoji miyig'ida kulib.

– Yana qiziq bir gap bor, – dedi mehmon muhim bir narsani aytayotgandek shipshib. – Munajjim Abdusafiy o'z do'stlariga: hozir Mirrix yulduzi g'arb soridir, g'arbdin urush qilg'onlar yengilur, deb aytibdur. Savdogarlar orasida aning so'zi shoe bo'lmish.

– Bu yaxshi gap. Imkoni boricha ani xalq orasida tarqatmoq lozim.

Bug'rohoji aytgandek, qo'rg'onni qamab yotgan mo'g'ullarning ahvoli kundan kun og'irlashardi. Ular uch oy ichida tevarak-atrof qishloqlardagi g'allani yeb, sigir-qo'ylarini so'yib tamomladilar.

Mo'g'ullar o'rdugohida oziq-ovqat, yem-xashak tanqis bo'lib qoldi. To'g'ri Ars va Sir daryolarida baliq mo'l, qirg'oqlardagi to'qaylarda ilvasin ko'p edi. Biroq mo'g'ullar baliq va ov qushining go'shtini yemas, ularni makruh deb hisoblar edilar.

Chig'atoy o'z askaridan ko'ra shahar ichidagi xiyonatchilarga ko'p umid bog'lar edi. Bug'rohojining odamlari uning xatlarini o'qqa o'rab, belgili joyga otar edilar. Mo'g'ullar bu xatlardan shahar ichida bo'layotgan voqealardan xabardor bo'lib turardilar.

Temirtosh ba'zan o'z yigitlari bilan darvozadan chiqib, dushmanga tashlanar, goho mo'g'ullardan asir ham olib qaytar edi. Dushmanning niyatidan xabardor bo'lib turish uchun asir olish kerak-da. Mo'g'ullar ham shaharga kirolmay qolgan mo'tabar odamlardan bir nechtasini garov tariqasida ushlab turishardi. O'sha mahal odatiga muvofiq, har ikki tomon asirlarni o'z odamlariga almashtirib olar edilar.

Alishtirilganlar orasida Temirtoshning bog' qo'shnisi – savdogar Buzrukxoja ham bor edi. Shahar darvozasi yonida Temirtosh u bilan salomlashib:

– Qanday qilib mo'g'ul ilkiga tushib qoldingiz?
– deb so'radi.

– Sotiq-savdo qilayin deb Xo'jand borgan edim,
– deb gapga tushib ketdi oppoq soqoli kir bo'lib ketgan rangpar savdogar. – Bag'oyat foyda ko'rdim, vale kech qoldim. Mo'g'ullar mendin oldinroq bu yerga kelib yetibdurlar. O'z bog'imda berkinib yotdim, ammo qutulib bo'lmadi, yog'i ilkiga tushdim.

Meni o'ldirmoqchi bo'ldilar. «Yarmog'im bor, oltun bergayman», dedim. «O'trorda oltuning bormu?» dedilar, «bor», dedim. Meni o'ldirmadilar, izzat-hurmat birla saqladilar. Yarmog'i, kuch-quvvati yo'q odamlarni mo'g'ul o'ldurdi...

Ko'pdan beri tanish-bilishlarini uchratmagan savdogar tinmay gapirar, ko'nglini bo'shatishga shoshilardi. Biroq Temirtoshning xayoli parishon, savdogarning gaplari u qulog'idan kirib, bu qulog'idan chiqib ketar edi. Uning es-hushi onasida, onasini bog'da qoldirib kelgani uchun doim pushaymon yer: «O'z holiga qo'ymay, shaharga olib kirsam bo'lar ekan», deb xafa bo'lardi.

– Mening kampir onam dunyoda bormu? – deb so'radi u yuragini hovuchlab.

Savdogar ikkilanib turib:

– O'lim barchaning boshida bor, o'g'lim, – dedi,

– Mo'g'ul badbaxt kampirni chopib tashladi. Men janozasini o'qib, yerga berdim.

Keyingi so'zlar Temirtoshning qulog'iga kirmadi. U sochlarini yulqib yig'lay boshladi. Savdogar uh tortib, sheriklariga yetib olish uchun yugurdi.

Shu kundan boshlab Temirtosh kamgap bo'lib, yuragi toshga aylandi. U o'z yigitlarini boshlab kechalari darvozadan chiqib mo'g'ullar bilan chopqilashar, asir olib kelib, qisqacha so'roq qilardi. Javob berishni istamagan mo'g'ullarni ayamay chopib tashlayverardi.

XIV

Inolchiq qabulxonasida munajjim Abdusafiyini sabrsizlik bilan kutardi.

Uch oy ichida hokimning ko'zlari kirtayib, rangi ketib qolgan. U ba'zan tong otguncha qo'rg'on tepasida aylanib, navbatchilarga ko'z-quloq bo'lib yurar edi. O'qtin-o'qtin qo'shin sardorlari va jang ko'rgan oddiy askarlarni, shahar ulug'lari, hunarmand oqsoqollarni to'plab kengash o'tkazardi. Bugun shu xonada katta kengash o'tkazilgan, har darvoza va minora, qo'rg'on qismlari sardorlarining ma'ruzasi tinglangan, ularga yo'l-yo'riq ko'rsatilgan, buljor ahli o'rtasida qattiq nizom va tartib o'rnatish haqida gapirilgan edi. U hozir ham o'zini kengashda o'tirgandek his etib, ba'zi muhim masalalar ustida bosh qotirar: «Hay attang, xotirdin faromush bo'libdir», deb qo'yar edi.

«Asli shahar yigitlariga bir kishini bosh qilib qo'yilsa, yaxshi bo'lar edi, – deb o'ylardi u, – bu ishga Temirtoshday kishi munosib. O'zi hunarmandlardan chiqqan, ularning tilini biladi, bir yog'i qattiqqo'l yigit, hunarmand yigitlar o'rtasida tartib joriy qilib, beboshlarni jilovlab ola biladi».

Mulozim kelib munajjimning kutib turganini aytgach, xayoli tarqalib o'ziga keldi-da, qilich osgan kamarini to'g'rilab qo'ydi.

Eshikdan tishlari tushib, lablari ichiga kirib ketgan, kampirধান, zag'cha ko'z bir chol kirib ta'zim qildi. Inolchiq o'rnidan turib, u bilan qo'l berib ko'risharkan:

– E, keling, munajjimboshi, sog'-salomat yuribdirsizmu? Ko'pdan buyon ko'rmoqqa mush-toqmiz, – dedi haddan ziyod sertakalluflik bilan.

– Alhamdulillah soyayi davlatlarida... sog'-salomat yuribdurmiz, duoyi jonlarini qilib...

– Salomat bo'lgaylar. Qani, marhamat, to'rga chiqsinlar.

Dasturxon ustida uyoq-buyoqdan gaplashib o'tirdilar. Munajjim tinchib, o'zini bosib olgandan keyin Inolchiq to'satdan:

– Mirrix yulduzi bu ayyomda g'arb soridur, – deb qoldi. – Kimki g'arb tomondin urush qilsa g'olib bo'lur. – dedi shumnafas munajjimga ko'zini qattiq tikib, Abdusafiy uning ko'zidagi ifodani, toshdek qotib qolgan yuzini ko'rib kapalagi uchib ketdi. «Mening gaplarim hokimning qulog'iga yetibdi. Xalqni sarosimaga solganim uchun meni jazolaydiganga o'xshaydi. Hozir jallodni chaqirib qolsa ajab emas, yo rabbiy!» dedi ichida.

– Albatta, hm, – deb tomog'ini qirib qo'ydi u murdadek oqarib ketgan yuzini Inolchiqqa o'girib, – albatta... Masalan... Mirrix osmonning g'arbiy ufqida..., albatta, mo'g'ullar yengilgusidur. – U dag'-dag' titrar, tili kalimaga kelmas edi.

– Bu so'zingiz hikmatlidir, – deb uni tinchitmoqchi bo'ldi hokim. – Rost aytdingiz. Mirrix g'arb soridur...

Munajjim hokimning qo'lidan bir piyola sharoib ichgandan keyin o'zini bosib oldi. Xayrlashib chiqib ketayotganda hokimning bir mulozimi unga yangi tulki po'stin kiygizib qo'ydi.

– Janoblariга arzimaz sovg'amiz, – dedi Inolchiq kulimsirab. – Duoyi jonimizni qilib, kiyib yursinlar.

– Mingdan-ming rahmat. Boshim osmonga yetdi, sizning har bir so'zingizni qulog'imga isirg'adek taqib oldim.

Shu voqeadan keyin xalq orasida, yulduzlar g'alabaday bashorat beribdi, munajjim shundog' aytibdurlar, degan xushxabarlar tarqala boshladi.

* * *

Kechga yaqin Inolchiq Qoracha Hojib bilan birga qo'rg'on tepasida aylanib yurardi. Ikkovlari po'stinga o'ralib olgan, shimol tomondan sovuq yel esib turar edi. G'arb tomonga og'ib, sovuq nurlarini sochayotgan quyosh yorug'ida mo'g'ullar yasov tortayotgan edilar. Ular borgan sari ko'payib borar, yasovning bir uchi ufqqa borib taqalganday ko'rinardi. Mo'g'ullar orasida boshlangan harakat qo'rg'on tepasidagilarning diqqatini jalb etdi. Uzoqdan turib qaragan kishi ular yuz ellik mingtacha bordir, deb gumon qilishi mumkin edi. Aslini surishtirilsa, Chig'atoy buyrug'i bilan mo'g'ullar namatdan o'ng minglab «odam» yasab, ularni otlarga mindirgan edilar. Yasovdagi cheriklarning qariyb yarmini shu namat askarlar tashkil qilardi. Bu – g'animni qo'rqitish, lashkarlarni ko'p qilib ko'rsatish, yuragiga vahima solish uchun ishlatiladigan nayranglarning biri edi.

Mo'g'ul saflari oldida ikki otliq paydo bo'lgach, ular shunday qattiq suron ko'tardilarki, yer-ko'klarzaga kelganday bo'ldi. Bu suron qo'rqoq, qarorsiz bo'lgan kishilarninggina yuragiga g'ulg'ula solardi, ammo u Inolchiqqa hujum da'vat qiluvchi burg'u ovozidek eshitildi. Biroq u mo'g'ullarning bu nayrangini bilmagani uchun: «Rostdan ham mo'g'ullar behisob ekan, – deb o'ylardi. – Shunchalik katta qo'shinni bu yerda band qilib tu-

rishning o'zi katta gap. Son-sanoqsiz qo'shin biz bilan ovora bo'lib tursa, sulton bilan Manguberdi Movarounnahr va Shimoliy Eronda talay qo'shin to'plash imkoniyatiga ega bo'lardi. Dushmanni shu yerda mumkin qadar uzoqroq band qilib turish, uning safini siyraklashtirish bizning burchimiz. Har bir odamning boshida bir o'lim bor, bas, shunday ekan, mardlik bilan o'lish kerak».

Mo'g'ullarning suroni Qoracha Hojibning xayolxonasida bunga zid bo'lgan fikrlarni uyg'otdi: «O'ho'... Mo'g'ulning lashkari son-sanoqsiz, kuch-qudrati benihoya ekan-ku! Shunday katta qo'shinga qarshi urushib bo'ladimi? Bizni ular chuvalchangdek ezib tashlaydilar. Bas, shunday ekan, qarshilik ko'rsatishning nima ma'nosi bor?»

Shu payt tutun chiqarib sasib kelayotgan yondiruvchi o'q ularning oyog'i ostiga kelib tushdi. Inolchiq upuka etigining poshnasi bilan yona boshlagan o'qni ezg'ilab o'chirdi.

Ko'p o'tmay, qo'rg'on tagidagi uy ustiga piligi sasib kelayotgan kuvacha tushib yorildi-da, ichidagi nefti har yoqqa sochilib yona boshladi, tomdagi pichanni o't oldi. Uy egasi – soqoli oppoq chol o'tni arang o'chirdi.

– Mo'g'ul zang'ar tek yotmay, xitoydin ko'p narsa o'rgangan ekan, – dedi Inolchiq o'ylanqirab, – Biz esa quruq lof urib yurgan ekanmiz.

– Rost, – deb Hojib uning gapini tasdiqladi, – Mo'g'ul bizdin kuchli, cheriki biznikidan ko'p erkan.

– Ko'p bo'lsa dog'i urushamiz, oz bo'lsa dog'i! Qul bo'lib yashamoqdin o'lgan yaxshi.

«Bu mutaassib odamga soʻz uqtirib boʻlmaydi. Oʻlsa ham taslim boʻlmaydi, oʻzi ham nobud boʻladi, bizni ham juvonmarg qiladi», deb oʻyladi Hojib bosh chayqab.

Oradan koʻp oʻtmay, moʻgʻullar qoʻrgʻonni tosh-boʻron qilishga kirishdilar, uzoqqa otadigan ogʻir kamonlardan oʻqlar yogʻila boshladi. Toshlarining qoʻrgʻon kunguralariga tegib gumburlashi, sarosimadan foydalanib darvoza ostiga kelib qolgan moʻgʻullarning dahshatli suroni, nogʻoralarning taraklashi, karnaylarning gʻat-gʻati havoni larzaga keltirdi. Qoʻrgʻon himoyachilariga moʻgʻullarning jang rusumi tanish boʻlib qolgan edi. Ular darvoza tagiga toʻplanib, himoyachilarni chalgʻitishlarini, pusib yotgan hujumchilar boshqa joyda, qoʻrgʻon tepasiga chiqib olishga urinishlarini bilar edilar. Shu sababdan, hamma joyda mudofaachilar moʻgʻullar hujumini qaytarishga shaylanib turdilar. Baʼzi joylarda qoʻrgʻon tepasiga chiqib olgan moʻgʻullar bilan qoʻl jangi boshlandi, har ikki tomondan bir talay odam oʻldi. Moʻgʻullarning bir qismi pastga qulatib tushirildi. Biroq darvozalar oldida suron toʻxtamadi.

Inolchiq pastga tushib, darvoza oldiga keldi. Shu payt uning oldiga rangi zaʼfaron, yuz-koʻzi chang, kiyimlariga tuproq tekkan bir yigit kelib, salom berdi-da, hovliqib:

– Yer ostidan dukurlagan ovoz eshitdik, – dedi.
– Bozor boshi tomonidin.

– A? Dukurlagan ovozlari? Buni qarang-a? Shu narsani xotirdan faromush etibman. Hoy, Temirtosh, bu yoqqa!

Darvoza oldida yigitlari bilan turgan Temirtosh uning oldiga chopib keldi.

– Darhol darvozalar yaqinidagi mahallalarda navbatchilik qilayotgan yigitlarga xabar qil, uxlamasinlar, sergak bo‘lib tursinlar! Sen o‘zing yigitlaringni boshlab, shahar aylanib yur. Qayerda ko‘rsichqon ko‘rinsa, o‘ldiraveringlar!

Inolchiq darvozalar yaqinida chuqur yer-to‘lalar qazdirib, u yerga navbatchilar qo‘ygan edi. Bularning vazifasi doim quloq solib o‘tirish, agar yer ostidan biror ovoz eshitilsa, chiqib darhol xabar berishdan iborat edi. Mo‘g‘ullar aksari yer ostidan naqib (lahim) qazib, shaharga kirib olar, o‘z askarlariga darvozani ochib berar edilar. Xitoy ustalari beldorlarga ishboshilik qilar, qo‘llaridagi qiblanamo²⁵ga qarab, qayoqqa qarab qazishni ko‘rsatib turar edilar...

Darvoza yaqinidagi bozor maydonida yigirma chog‘lik qurolli yigit katta to‘nkani yoqib, uning atrofida isinib o‘tirishardi. O‘n to‘rt kunlik oy osmonda jilmayib turar, yangi yog‘gan qor tomlarda ko‘kish tusga kirib tovlanardi. Chitirlab yongan olovning qizil shu‘lalari yigitlarning betlarida, o‘tga tutilgan kaftlarida aks etar, ularning og‘zidan chiqqan bug‘ esa gulxandan ko‘tarilgan tutun bilan qo‘shilib ko‘kka yuksalardi. Qalin kiyinib, yonlariga qilich osgan, soqollari qop-qora bo‘lib chiqqan hunarmand yigitlar har vaqt yoshlarni qiziqtirgan mavzu ustida: qizlar, qalliq o‘yini, yangi uylangan yigitning rohati to‘g‘risida gaplashib o‘ti-

²⁵ Q i b l a n a m o — Kompas (*muallif*).

rar edilar. Faqat oʻrta yoshli, mosh-birinchi soqolli odam – ularning oʻnboshisi suhbatga aralashmas, goʻyo: «Mayli, gapiraveringlar, mening yoshimga yetib, toʻrtta bolali boʻlgandan keyin boshqacha sayraydigan boʻlib qolasanlar», degandek miyigʻida kulib qoʻyar edi.

Shu payt ulardan yuz qadamcha narida, maydonning qorongʻi burchagida katta oʻraning ogʻzidek keladigan joy qimirlab oʻpirilib tusha boshladi; keyin oʻra paydo boʻldi. Oldin aft-angori sargʻayib ketgan bir moʻgʻul alanglab, har yoqqa qaradi-da, keyin boshini ichkari tortdi. Toʻlin oy bulut orqasiga yashirinib oldi, atrofni qorongʻilik bosdi. Moʻgʻul askarlari birin-ketin naqibdan chiqib boshlashdi, qilichlarini qoʻlga olib, gulxan atrofida bamaylixotir oʻtirgan yigitlar tomon pusib kelaverishdi. Shu payt oy bulutlar orasidan chiqib, tevarak-atrofni yoritib yubordi, moʻgʻullar esa yer bagʻirlab yotib olishdi. Gulxan yonida oʻtirgan oʻnboshi bir narsani sezganday orqasiga oʻgirilib qaradi-yu, yigirma qadamcha narida ilondek sudralib kelayotgan moʻgʻullarni koʻrib, qilichni qinidan oldi, gʻalati ovoz bilan:

– Turinglar, yov keldi, qilich yalangʻochlang!
– deb baqirdi.

Yigitlarning baʼzilari shoshib, nima qilishlarini bilmay qoldilar, hushyorroqlari qilich yoki kistanlarini²⁶ koʻtargan holda suron koʻtarib yov ustiga yopirildilar. Bulutlarga yastangan oy bir-biriga pala-partish qilich solayotgan, urushayotgan,

²⁶ Kistan — temir choʻqmor.

bo'g'ishayotgan odamlarni hayrat bilan tomosha qilayotganday edi. Borgan sari ko'payayotgan mo'g'ullar birpasda besh-o'n kishini yer tishlatib qo'ydilar. Hech narsadan xabari bo'lmagan mahalla aholisi ko'chaga chiqib, nima qilishini bilmay turar, xotinlar dod-voy qilardi. Hamma, mo'g'ullar darvozalardan shaharga kiribdi, deb o'ylagan edi.

Temirtosh shovqin-suronni eshitib, qilich yalang'ochladi-da, bo'lukni ergashtirib, jang bo'layotgan yerga ot choptirib keldi. Uning yigitlari mo'g'ullarni o'rab olib, boshlarida qilich o'ynata boshladilar. O'rtada qolgan o'n chog'lik kosib yigitlar ham o'zlarini o'nqlab olib, sarosimaga tushgan mo'g'ullarni urib yiqita berdilar.

Bu orada mahalla aholisi naqibning og'zini topib, u yerdan bosh chiqargan mo'g'ullarni urib yiqitaverishdi. Bir taqachi chol gulxan qaladi-da, uyidan katta bir temirchi damini olib chiqib, naqibning ichiga tutun yubordi.

– Mo'g'ul badbaxt endi bo'g'ilib o'ladi, – deb kuldi u xirillab. Biroq ayyor mo'g'ullar dud yo'lini to'sgan bo'lsalar kerak, tutun qaytib chiqa boshladi.

Otliqlar va hunarmand yigitlar mo'g'ullarni birpasda qirib tashlashdi, faqat bittasigina omon qolgan, u orqasini devorga tirab, uzun qilichi bilan o'zini himoya qilar edi. Temirtosh otdan tushib, uning oldiga keldi. Aftidan, yuzboshiga o'xshagan bu novcha mo'g'ulga tikilib, o'ng qo'lining mushtini biqiniga tiraganicha qop-qora soqolini chimdib turib:

– Kel, qilichbozlik qilaylik, – dedi.

Uning ko'zlaridan nafrat va adovat uchqunlari sachrar edi. Qilichbozlikda tengi bo'lmagan Temirtosh birinchi to'qnashishdayoq raqibining kuchli va chapdast ekanini payqadi. Biroq mo'g'ullarga qarshi yuragida yongan adovat o'ti uning kuchiga kuch qo'shar edi. U har safar birorta mo'g'ulni chopib o'ldirganda: «Ehtimol, onamni o'ldirgan shu ablahdir», deb o'ylar, yuragidagi alam o'tining tafti pasaygandek bo'lardi. Novcha, qo'llari uzun mo'g'ul yigitga birinchi qarashdayoq: «Onamni shu ablah o'ldirgan chiqar», degan fikr Temirtoshning xayolidan o'tdi.

Yuzboshi tisarilib turib, Temirtoshning boshiga qilich soldi. Temirtosh ustalik bilan bu zarbani daf etib, qilichining uchi bilan uning yuzini yaraladi, mo'g'ulning yuz-ko'zi qonga bo'yaldi. Mo'g'ul xuddi yaralangan yo'lbarsdek ingrab, tishlarini g'ichirlatib, raqibi ustiga tashlandi. Dunyoda o'ch olishdan boshqa narsani unutgan Temirtosh o'zini bosib olib, safrosi qaynab ketganidan yanglish harakat qilayotgan dushmanini devorga tirab qo'ydi. Tevarak-atrofini o'rab olgan yigitlar qiyqirishib, tomoqlaridan turli tovushlar chiqarib, uni olqishlardilar. Har gal Temirtosh mo'g'ulning zarbasini ustalik bilan qaytarganda, do'stlari yengillanib nafas olishardi. Sheriklarining xayrixoh nazarlari Temirtoshning yuragiga dalda berar, ammo bu ma'naviy kuch mo'g'ulning yuragini bo'shashtirar, ruhidagi olovni so'ndirardi. Temirtosh qulay payt topib turib, bir zarba bilan raqibining qo'lidagi qilichini yerga tushirib yubordi-da, do'stlarining olqishlari ostida uning kallasini shartta tanidan judo qildi.

Bu vaqtda mahalla aholisi hovuzdan ko‘za-ko‘za suv keltirib, naqibga quyaverdi, mo‘g‘ullarni u yerdan qochirib yubordi.

XV

Qish qartayib, o‘z o‘rnini bahorga tashlab ketgisi kelmay, zahrini sochar, ayniqsa, kechalari quturib, kunduz kuni sal-pal erigan yerni muzlatib chiqardi. Sovuq ochlik bilan birgalashib, kambag‘al-bechoralarning yostig‘ini quritar, butun boshli uylarini huvullatib qo‘yar edi.

Savdogarlar, qallob odamlar yerda yotib mog‘or hidi urib qolgan ortiqcha don-dunlarini, hatto, hovuzlaridagi sarg‘ayib qolgan suvlarini kosalab sotar, xalqning boshiga tushgan falokatdan foydalanib, davlat orttirar edilar.

Temirtosh bu ochko‘z, qallob odamlarni ko‘rganda qoni qaynab ketar, ularni chopib tashlagisi kelardi: «Biz jon berib, jon olayotganimizda bu odamlar donlarini marvaridga, qurtlagan suvlarini kumushga aylantirayotirlar, bo‘yniga qilich urish kerak bularning!» deb g‘ijinardi. Biroq unda hech qanday huquq yo‘q, tirsagini tishlashga og‘zi yetmas edi.

Bir kuni qal‘a burchidan turib boshlig‘i Qulnazar bilan birga dushman jabhasini ko‘zdan kechirayotganda:

– Tashqaridagi yovdin ichkaridagi dushman xatarliroq, – deb qoldi. – Mo‘g‘ullarning ne ish qilayotganini ko‘rib turamiz, ammo ichimizdagi yovning ne ish qilayotganini bilmaymiz.

– Rost aytasen, – dedi Qulnazar unga o‘girilib.
– Molning olasi tashida, odamning olasi ichida, deb bekorga aytmag‘onlar. Sendan yashiraturgan sirim yo‘q: Hojibdin gumonim bor. Zohirda bizga sodiq ko‘rinsa-da, dog‘i qo‘ynida tosh olib yuraturganga o‘xshaydur. Sen mayda qalloblarni, savdogarlarni aytasen. Alarni hozircha qo‘yib tur, avval ilonning boshini yanch, dumi likillay bersa-da, ko‘p zarar yetkazolmaydur.

– Qoracha Hojibning xiyonat ko‘chasiga kirganini qaydin bildingiz?

– Men, bildim, deb aytgonim yo‘q. Gumonim bor, dedim, Aning oyoq tashlashidin shubhalanamen. Kechalari qayerlargadir borib, kimlar birla og‘iz o‘pishib yurgonin bilurmen...

– Andoq bo‘lsa, hokim janoblariga bul haqda xabar bermoq lozim...

Izg‘irinda unniqib ketgan, tomog‘i qo‘shdan chiqqan ho‘kizning bo‘ynidek burishib, osilib-osilib tushgan Qulnazar horg‘in ko‘zlarini ko‘tarib, Temirtoshga qaradi:

– Bu fikr mening ham aqlimga kelgan erdi, ammo urinib bir ish chiqara bilmadim...

Bundan ikki kun ilgari Qulnazar mingboshi hokimning oldiga borib, o‘ziga tegishli buljorda ishlar qanday ketayotganidan hisob bergandan keyin Qoracha to‘g‘risidagi shubhalarini unga aytgan edi.

– Mening odamlarim Hojibning Bug‘rohoji evina tun qorong‘isida borib, bir necha bor mehmon bo‘lib kelganini aytdilar. Niyati yaxshi bo‘lsa, qorong‘ida, kishi bilmas birovnikiga boradurmu?

Qo‘rqomenki hojinikida xiyonat o‘rmaguchlari xiyonat to‘rin to‘qib, bizlarni domlarig‘a ilintirmoqchilar...

Qulnazar Qoracha Xojib va Bug‘rohoji to‘g‘risida eshitgan, bilganlarini gapirib xiyonatning oldini olish uchun biror tadbir ko‘rishni hokimdan iltimos qildi.

Sultondan madad kelmagani uchun xunobi oshib yurgan Inolchiq Qulnazarga kirtaygan ko‘zlari bilan qattiq tikilib, ichida: «Tashqi dushman yetmaganidek, endi sarkardalar o‘rtasida ichki nizolar boshlanadigan ko‘rinadi, – deb o‘yladi. – Bu odam rostdan ham bir narsaning daragiki bildimi yoki Hojibga qarshi ig‘vo qilib, uning o‘rnini egallamoqchimi? Yo‘g‘-e, Qulnazar sofko‘ngil odam, ammo uyqusizlik va mag‘lubiyatlar uning asablarini bo‘shashtirib, har narsaga shubha ko‘zi bilan qaraydigan qilib qo‘ygan. Rost, Hojibdan har narsa kutsa bo‘ladi, lekin shuncha jang-jadal qilib, bir talay dushmanning qonini to‘kdi, endi taslim bo‘lsa, mo‘g‘ullar uning boshini silamasligini yaxshi biladi».

– Bul ishni menga qo‘yib bering, siz o‘z vazifangizni bajarmoqdan boshqa narsani o‘ylamang, – dedi u nihoyat.

Qovog‘i osilib ketgan Qulnazar o‘rnidan turib, ta‘zim qildi-da, boshini quyi solganicha orqasi bilan yurib chiqib ketdi.

Temirtosh uning hikoyasini eshitib tutaqdi:

– Birinchi ko‘rishdayoq xo‘ppasemiz, bir tuki yo‘q, lablari qalin Hojibni yoqtirmog‘on erdim. Andin har narsa kutsa bo‘ladur. Menga ruxsat bering, otish-tutish vaqtida bir o‘q birla ani jo-bajo qilay!

– Yo‘q, emdi fursat o‘tdi, – deb xo‘rsindi Qulnazar. – Hojibni o‘ldirsang, mendin ko‘radurlar. Asli Inolchiq oldig‘a bormay, shul ishni o‘zimiz bartaraf qilsak bo‘lar erkan. Attang! Nachora, o‘tgan ishga salavot!

XVI

Chig‘atoy bilan O‘qtoy issiq o‘tovning to‘rida to‘rt burchakli kimxob to‘shak ustida o‘tirib, Chingizxon yuborgan choparning hikoyasini tinglashardi. O‘rtadagi katta manqalda issiz saksovul ko‘mir lang‘illab yonib turar, pakanagina, chertsa ikki betidan qon tomadigan yuzboshi eshik oldida turib, Buxoroning ishg‘ol qilinishi²⁷, qo‘lga kiritilgan hisobsiz o‘ljalar to‘g‘risida og‘iz ko‘pirtirib gapirardi.

– Otlarimizni machitlarga bog‘lab qo‘yib, Buxoroni uch kun taladik. Cheriklarimizning qo‘yni qo‘nji to‘ldi, – der edi u buxorolik bir savdogarning ustidan shilib olgan suvsar po‘stinning oldini ochib qo‘yib. So‘ngra kepchikday yuzi tirjayib turgan xushchaqchaq O‘qtoygga qarab: – Oltin-kumush, yana qimmatbaho buyumlar... – deb gapira boshlagan edi, Chig‘atoy sabrsizlik bilan uning so‘zini bo‘ldi:

– Menga qara, oltin-kumushlarni inimizga keyin so‘ylab berarsan. Sen Buxoro urushidan gapir.

– U yerda ikki ming chog‘liq cherik bor erkan. Urush ko‘pga bormadi, lekin shahar kosiblari qat-

²⁷ Buxoro 1220-yil fevral oyida ishg‘ol qilingan edi (*muallif*).

tiq savashdi, anchagina sheriklarimizni o'ldirdi. Ha, aytmoqchi, Buxoro olingach, Xorazm shohi o'z ulusi va qo'shinini tashlab, Amu bo'yiga qochibdur. Hozir Kelifda chiqar. Ha, aytgandek...

– Hoy, menga qara, – dedi Chig'atoy sarg'ish ko'zlarini chaqnatib. Ichida: «Otam shunday ahmoq bir odamni nega chopar qilib yuboribdi?» deb o'yladi. – Bu tomonga kelayotganda otamiz, ulug' qoon nima dedilar?

– Ulug' qoon: «Suv bir yerda uzoq turib qolsa sasiydir, cherik harakatsiz yotsa buziladur», deb aytdilar, – dedi yuzboshi tirjayib. Bu gapning ma'nosiga tushunmagani uning aftidan bilinib turardi. Chig'atoy boshini quyi solib o'yg'a toldi. Chingizxon shu chopar orqali yuborgan maktubida ham zud harakat qilishni, bir oyga qoldirmay O'tronni ishg'ol etib, Samarqandga yetib kelishni buyurgan edi.

Besh oydan beri shu yerda turib qolganidan, yuz mingga yaqin askar bilan bir ish chiqarolmaganidan o'zi ham xafa edi. Ammo shu bugun ertalab Bug'rohojidan olingan maktub uning ruhini ko'tardi.

«Qoracha Hojibni taslim bo'lmoqqa ko'ndirdik, – deb yozgan edi Bug'rohoji. – Hojib, agar bir tuman otliq askarimni o'z ixtiyorimda qoldirsalar, qoon qo'shini safida xizmat qilmoqqa tayyormen, deb aytdi. Men sizning nomingizdin aning shartlarini qabul qildim. Harholda shu hafta ichida So'fi darvozadin chiqib taslim bo'lsa ajab emas».

Xoin o'z xatini: «Qoon qo'shinlarig'a ollodin madad tilab yotibmiz, tez kunda diydor ko'rishmoqni nasib va ro'ziy qilsin!» deb tugatgan edi.

Darhaqiqat, oradan uch kun o'tgach, O'tror tarixida eng dahshatli bir voqea yuz berdi.

G'ira-shira tong qorong'isida darvoza yaqinidagi maydonda sovut ustidan po'stin kiyib olgan Hojib bir necha mulozimi bilan turardi. U o'zini har vaqtdagidek sokin tutishga urinib, ot ustida viqor bilan o'tirar, lekin yonidagi mulozimi Qutlimurod Hojibning rangi o'chib, quyi jag'i titrayotganini payqadi. Rostdan ham Hojib o'zini suvga tashlash uchun yalang'ochlangan kishidek his etardi. Yalang'ochlandingmi, albatta, o'zingni suvga tashlashing kerak, bo'lmasa boshqalar seni itarib tushirib yuboradi.

Hojib Gurganjdan kelgan bir tuman askarning, xususan, mingboshilar va yuzboshilarning o'ziga sodiqligini yaxshi bilardi. Shu vajdan u qo'rqmay, shu bugun taslim bo'lishga ularni ko'ndirgan edi.

Oradan ko'p o'tmay, darvoza yaqinidagi saroylardan ming otliq askar chiqib, katta maydonda saf tortdi. Yaqin o'rtadagi qo'ralardan otliqlar chiqaverdilar.

Darvozaning ikki tavaqasi lang ochilgach, suvoriylar odatga xilof ravishda, otlarini sekin-asta yurgizib, dalaga chiqa boshladilar. Askarlarning ko'pchiligi taajjublanib, bir-birlariga qarab, lablarini jiyirib qo'yar, chunki darvozadan ot choptirib chiqib, g'anim bilan chopqilashamiz, deb o'ylagan edilar.

Darvoza tagida shaylanib turgan mo'g'ul qo'shini qipchoqlarni o'z oralaridan indamay o'tkazib yubordi, so'ngra to'g'onni buzib ketgan suvdek tez sur'at bilan shahar ichiga oqib kira boshladi.

Dushman shahar ichiga kirib olgandan keyin qo'rg'on tepasidagi askarlar (qo'shinning asosiy qismi qo'rg'on tepasida edi) ikki olov o'rtasida qolib, hech nima qilolmadi. Ular ustiga ham tashqaridan, ham ichkaridan o'q yog'ila boshladi.

Shu paytda shahar aylanib yurgan Temirtosh yuzta askari bilan darhol ichki qal'aga boradigan katta ko'chaning og'zini to'sdi-da, qarshisidan bostirib kelayotgan mo'g'ullarga o'q yog'dirib, ularni tutdek to'ka boshladi. Biroq mo'g'ul otliqlari yon ko'chalardan orqasiga o'tib, ularni o'rab oldi-yu, qilichlarini ishga soldi. Qurshovda qolganlar kamondan o'q otib, o'zlarini himoya qilmoqchi bo'ldilar, sadoqlari bo'shab qolgach, qilichlarini yalang'ochlab chopqilasha boshladilar. Dahshatli qo'l jangi bir necha daqiqa davom etdi. Temirtosh boshliq yuz yigitning hech biri dushmanga taslim bo'lmay, oxirgi nafasigacha urushib halok bo'ldi...

Bolalik chog'da shu katta ko'chani changitib o'ynab yurgan Temirtosh o'z qoniga belanib, uning tuprog'iga yuzini qo'yib yotib qoldi.

Janub darvozasi Qulnazarxojaning buljori edi. Shahar ichida mo'g'ullarning paydo bo'lganini eshitgach, u o'z askarlarini to'plab, ichki qal'a tomon ot surdi. Biroq Bug'rohojiga sotilgan mulozimlardan biri orqasidan o'q uzib, uni ham qulatdi. Boshliqsiz qolgan askarlar har yoqqa to'zib ketishdi. Mo'g'ullar bu darvozaning qulfini bolta bilan urib ochdilar. Bu yoqdan ham mo'g'ullar toshqin suvidek oqib kiraverdi.

Inolchiq uch ming askari bilan ichki qal'aga kirib, darvozalarni berkitib oldi, himoyasiz qolgan

shahar ichida esa qirg'in boshlandi. Mo'g'ullar podaga kirgan bo'rilardek quturib, yashirinishga uringan odamlarni o'ldirar, qamish bilan yopilgan tomlarga o't qo'yar, xalqni talar edilar.

* * *

Qoracha Hojib askarlari darvozadan ancha uzoqlashgandan keyin ularni mo'g'ullar halqadek o'rab olib, Hojibning o'zini Chig'atoyning oldiga olib ketdilar.

Eng oldin lopillab yonib turgan ikki gulxan orasidan o'tkazib, «ins-jins»dan xalos qilganlaridan keyin, uni ikki mo'g'ul yigiti ikki qo'ldan ushlaganicha ziynatli oq o'tovga olib kirdi. To'rdagi to'shak ustida mushuk yuzli, targ'il ko'zli Chig'atoy tumtayib, qovog'ini solib o'tirar, barkashday yuzi yarqiragan O'qtoy esa uzun mo'ylovlarini burab, tirjayardi.

Hojib eshik oldida o'ng tizzasini yerga uch marta tekkizib o'rnidan turdi-da, ta'zim qilganicha qotib qoldi. Chig'atoy esa o'ng qo'lining mushtini tizzasiga tirab, ko'zlarini qisib boqdi:

– Qoracha Hojib degani senmusen?

– Oriy, men zoti oliylari qoshig'a taslim bo'lish shartlari to'g'risida muzokara olib borgani keldim.

O'qtoy uning gapini eshitib, qah-qahlab kulib yubordi.

– Biz muzokara olib bormoq uchun emas, buyruq bermoq uchun bu yurtga kelganmiz, – dedi Chig'atoy keskin.

– Men ham qoong'a xizmat qilmoq niyatidamen.

– Xo'sh, ayt-chi, nechun sultoningga xiyonat qilib, biz tomonga o'tding?

– Lashkari son-sanoqsiz qoong‘a xizmat qilmoqni omadi ketgan sulton xizmatidan afzal ko‘rganim uchun.

– Sulton Muhammad senga baland martaba berib, yer-suv, mol-u dunyo in‘om qildi, andin hech yomonliq ko‘rmading. Rostmi?

– Oriy rost, – dedi Hojib shivirlab.

– Bas, anga, sultonga xiyonat qilmoqning sababi nedur?

– Qoonning omadi andin ustun, ilki uzun bo‘lg‘oni uchun.

– Faraz etaylik, seni xizmatga oldik. Mabodo, boshqa bir podshoning omadi balandroq kelsa, sen qoonga xiyonat qilib, aning xizmatiga o‘tgay-musen?

Hojib o‘ng‘aysizlanib:

– Dunyoda qoondan omadliroq podsho bo‘lmaydur, – deb g‘udrandi.

– O‘z podshosiga xiyonat qilgan kishi begona podshoga sodiq bo‘lolmaydur, – dedi Chig‘atoy ko‘zlarini chaqnatib. – Ko‘zimdan yo‘qoting buning nahs basharasini.

– Oborib O‘trorga hokim qilib qo‘ying, – dedi O‘qtov kulib.

Hojibni o‘tovga olib kirib ketganlarida, bir mo‘g‘ul sarkardasi uning qo‘shiniga: «Otdan tushinglar», deb buyruq berdi.

– Nega endi? Biz o‘z bo‘lukimiz bilan qoonga xizmat qilmoqchimiz.

– Sizlarni hech kim bir-biringizdan ayirmoqchi ermas. Hozir Chig‘atoy janoblari chiqib siz birla so‘ylashurlar. Siz ot ustida qurol bilan, u kishi

oyoq ustida tursa yaxshi bo'lmas, – dedi mo'g'ul sarkardasi.

Qipchoqlar istar-istamas otdan tushishdi, mo'g'ullar ularning otlarini yetaklab olib ketaverishdi.

– Endi qurollaringizni ham bir yerga qo'ying.

Otdan tushib bo'shshib qolgan askarlar qurollarini belgilangan joyga qo'yib, bir chekkaga chiqib turdilar. Mo'g'ullar qurolsiz askarlarning kiyimlari, sovutlarini yechib oldilar, ustlariga ot qo'yib chopa boshladilar. Hojib o'tovdan chiqqach, shu dahshatli manzarani ko'rdi-yu, tizzalari qaltirab, dunyo ko'ziga tor ko'rinib ketdi. Yonidagi yigitlardan biri ro'paradan qilich o'ynatib ustiga kelaverdi, ikkinchi mo'g'ul esa orqadan kelib, kallasini sapchadek uzib tashladi.

Shahar ichi achchiq tutun hidiga to'lgan, yonayotgan qamish tomlarning alangasi osmonga ko'tarilar edi. Mo'g'ullar xalqni dahshatga solish uchun uylarga neft sepib o't qo'yar edilar. Hammayoqni dodlagan ayollar, chinqirgan bolalarning tovushi bosib ketgan edi. O'tror shahri bunyod bo'lgandan beri bunday qirg'inni, bunday xunrezlikni, bunday yong'inni ko'rmagan edi.

Temirtoshning qallig'i Minglioy mo'g'ul yigitlarining diqqatini jalb qilmaslik uchun yangasining maslahati bilan eski kiyim kiyib, yuzining u yerbu yeriga qorakuya surtib qo'ydi. Biroq na juldur kiyim, na qorakuya payvasta qoshlar, loladek yuzlarning go'zalligini yashirolmasdi. Afsuski, yangasi uni panaroq joyga yashirishga ulgurolmadi, ularning uylariga ikkita mo'g'ul yigiti bostirib kirdi. Ayollar nima qilishlarini bilmay, turgan

joylarida qotib qolishdi. Qisqa boʻyli, koʻzlari qisq bir moʻgʻul toʻgʻri kelib qizni qoʻlidan ushladi-da, yuzini yoruqqa solib koʻrib:

– Mana bu goʻzalni qara, yuziga qora surtib, bizni aldamoqchi boʻlibdi-ya, – dedi.

Shu payt Minglioy moʻgʻulning qoʻlini tishlab oldi-yu, chopib narvondan tomga chiqib ketdi, ikkinchi yigit uning ketidan yugurgan edi, qizning yangasi oyogʻiga yopishdi, chap qoʻli qonab ketgan pakana yigit ijirgʻanib, oʻng qoʻli bilan qilichini qinidan sugʻurib oldi-da, yerda yotgan ayolni chopib tashladi. Minglioy esa qoʻshnilarining yonib turgan tomiga oʻtdi. Birozdan keyin olov ichida qolgan qizning chinqirigʻi eshitildi-yu, soʻng jimib qoldi...

Moʻgʻullar talab olgan buyumlarini boshliqlari koʻrsatgan joyga uyib tashlayverdilar. Kumush yo oltin bilaguzuk, yoki uzuk singari narsalar-ni ham boshliqlaridan yashirishdan qoʻrqqan cheriklar qoʻllariga tushgan hamma qimmatbaho buyumlarni ularga topshirardilar.

Oradan uch kun oʻtgach, oʻlja taqsimlandi. Uning yarmi qoon bilan oʻgʻillariga ajratildi. Bir qismi boshliqlar oʻrtasida, ularning mansablari-ga yarasha teng taqsimlandi. Oʻljaning oʻndan birigina oddiy cheriklarga ulashib berildi. Oddiy cheriklarning xalqdan tortib olib ustlariga kiygan kiyimlari, poyafzallari yoki qoʻlga kiritgan egar-jab-duq, uy-roʻzgʻor asboblariga boshliqlar tegmadilar. Uy-roʻzgʻor asboblari oddiy cheriklarning qoʻshin orqasida ergashib kelayotgan oilalariga kerak edi.

Moʻgʻul jarchilari: «Kimki yashirinsa, oʻldi-ramiz, hamma koʻchaga chiqsin», deb koʻcha-

ma-ko'cha baqirib yurishdi, shuning uchun hamma, Chig'atoyning buyrug'iga binoan, shahar tashqarisiga chiqdi. Mo'g'ullar ular orasidan o'z qo'shinlari uchun kerakli qurolsozlar, uzangisozlar, taqachilar, temirchilar, aravasozi, to'quvchilar va boshqa kasb egalarini bir chekkaga ajratdilar. Bug'rohoji bilan Badriddin katta savdogarlar bilan ruhoniylarni o'limdan qutqarib qolishdi. Boylar o'zlarining bola-chaqalari, yaqin odamlarini mo'g'ullardan tilla barobariga sotib olishdi. Qolgan hamma erkaklar va bolalar qilichdan o'tkazildi.

Xotin-qizlar boshqa yerga to'plangan edi. Mo'g'ullar o'zlariga yoqqan ayollarni tanlab, qolganlarining kiyim boshlarini yechib olishdi. Qip-yalang'och ayollar uyalganlaridan yerga kirib ketgudek bo'lib, qo'llari bilan ko'kraklarini, sonlarini to'sib turishar, yoshroqlari turtinib-surtinib, to'daning o'rtasiga kirib olishga urinishardi. Bir chekkada turgan novcha ayol mo'g'ullarga qarab:

– O'ldirsalaring tezroq o'ldiringlar, juvonmarglar! – deb baqirdi.

– Bu sharmandalikdan o'lgan yaxshi!

– Yer yutkurlar, nima qilib irjayib turibsizlar. Huv, ko'zlaring teshilsin!

– Benomus battollar! – degan g'azabnok tovushlar eshitildi ayollar orasidan. Otliqlar qilichlarini yalang'ochlab, qiy-chuv ko'targan ayollarni chopa boshladilar.

So'ng har qaysi kasb egalarini alohida-alohida guruhlarga ajratib, ularni Samarqandga qarab haydadilar.

Hunarmandlar oppoq bo'lib uyilib yotgan ayollar yonidan o'tayotganlarida, allakim:

– Ablahlar, ayollarni yalang'ochlab chopib tashlabdurlar-a! – deb yubordi.

Abdumajid usta:

– Axiylar, shahid bo'lgan opa-singillarimizning yalang'och badanlariga qaramanglar, ularning hurmati uchun ko'zingizni yumib o'tinglar, – dedi-da, shivirlab duo o'qib, yuziga fotiha tortdi. Kosiblar ham duvullab yosh oqib turgan yuzlarini qadoqli qo'llari bilan siypadilar. Allakim ho'ngrab yig'lab yubordi. Shu mahalgacha ko'zlariga yosh olmagan erkaklar ham yoshlarini tutib turolmadilar. Ustaning yonida ketayotgan yoshgina bir yigit – uning shogirdi piqillab:

– Usta, bu kundan o'lgan yaxshiroq erdi, – dedi.

– O'lish uchun oshiqma, hali yoshsen, ozodlikka chiqib yana yaxshi kunlarni ko'rarsen.

– Onam o'ldi, qallig'imni mo'g'ullar tortib oldi, endi yorug' dunyo ko'zinga ko'rinmaydur. Vollohi, o'zimni o'ldirurmen. Bir...

– O'lim har kimarsaning boshida bor, – dedi usta uning gapini bo'lib. – Ammo kishi bir martabagina berilgan hayotdan o'zini xalos etmoqqa haqqi yo'q. Yashamoq payti kelganda g'animdan o'ch olmoq zarur. – Usta sekin gapirar, hayajonga kelgan sobiq shogirdini tinchitishga urinardi.

Kiyimlari eskirgan, ranglari bir holatda kosiblar boshlarini egib, asta qadam tashlab borar edilar.

«Xayr, jonajon O'tror, kindigimiz qoni to'kilgan qutli o'lka! Biz seni asray olmadik, yovuz dushman qo'liga berib qo'ydik. Yovvoyi mo'g'ul seni

oyoq osti qilib, bag'ringni chok-chok etadi. Maktab-madrasalaringni, hammomlaringni otxonaga, ekinzorlaringni o'tloqqa aylantiradi, ammo bu zulmi vahshat uzoqqa bormas, Xalq o'z kuchini to'plab, axir bir kun dushmani uloqtirib tashlar, bo'sh qolgan dalalarni yashnatib, shaharni yana tiklar.

Biz ketyapmiz, alvido, ona shahar! Bizga nasib qilmasa, bolalarimiz qaytib kelib, seni ozod qiladilar!»

Boshlarini quyi solib ketayotgan g'amboda kishilarning ko'ngillaridan shunday fikrlar o'tar edi.

XVII

Shahar ichidagi qal'a o'z himoyachilaridan o'n-o'n besh hissa ortiq dushman bilan yana bir oy olishdi. Mo'g'ullar manjaniqlardan tinmay tosh otib qal'a devorlarini, burjlarini yemirar, g'altakli chorpoyalarni g'ildiratib kelib qo'rg'onni buzar, qamaldagilar esa jon-jahdlari bilan ularning hujumini qaytarib turar edilar. Lekin borgan sari ularning safi kamayib borardi.

Qal'a, bamisoli, dengiz o'rtasida buyuk oroldan ajralib qolgan qoya toshga o'xshardi. Mo'g'ul qo'shini bo'ronda quturgan dengiz kabi hayqirib, o'zini bu qoyatoshga urar, lekin uni yemirolmay, har safar qonli izlar qoldirib, orqaga chekinardi. Ammo dengiz o'rtasida qolgan qoya qanday metin bo'lmasin, to'lqinlar zarbi bilan axir bir kun nurab tushadi. Xuddi shu singari, bir oylik muttasil hujum natijasida kunguralari, burchlari o'pirilgan qo'rg'on

dengiz to'liqlari singari sanoqsiz bo'lgan mo'g'ul askarlarining zarbidan yiqildi. Qal'aning ko'chalarida yakkama-yakka jang boshlandi. Omon qolgan mudofaachilar tomlarga chiqib olib, g'animni o'qqa tutdilar. Inolchiq tiriklayin qo'lga tushishni istamay, xotini Oysuluv bilan ikki oshyonali saroy tomiga chiqib olib, o'q ota boshladi. Orqalaridagi ko'priklarga o't qo'yib, dushman bilan oxirgi nafasgacha urushishni qasd qilgan jangchilargina shunday sovuqqonlik bilan urushadilar. Inolchiq ham bir vaqtlar Chingizning elchilarini o'ldirtirib, o'z ixtiyori bilan chekinadigan hamma ko'priklariga o't qo'ygan, uning uchun qahramonlarcha o'lishdan bo'lak najot yo'li qolmagan edi.

Chig'atoy esa Inolchiqni tiriklayin ushlab olishni buyurdi. Shu vajdan uning cheriklari o'q otishni to'xtatib qo'yib, tomga chiqib olishga urindilar, Inolchiq bir necha marta tom labiga qo'yilgan shotilarni tepib tushirib yubordi. Uning sadog'idagi o'qi sob bo'lganini ko'rgan O'qtoy tom tagiga kelib:

– Hoy azamat, botirligingga tan berdik. Kel endi, taslim bo'lib qo'ya qol. Seni o'ldirmaymiz, otamiz ulug' qoonga tortiq qilib oboramiz, – deb baqirdi.

Inolchiq javob o'rniga oyog'i tagida yotgan bir g'ishtni olib uloqtirdi. Agar O'qtoy darhol o'zini orqaga olmasa, boshi majaqlangan bo'lur edi.

– Voy ablah-e, oz bo'lmasa boshimni yer edi-ya, – deb kuldi O'qtoy. Shu payt ikkinchi g'isht tomga shoti qo'yayotgan bir mo'g'ulning kallasini yordi.

Uzun sochini beliga tang'ib olgan Oysuluv tom ustiga yotqizilgan g'ishtlarni ko'chirib, eriga

tutqazardi. Ko'zlari o't sochib, yuzlari lovullab yonayotgan bu ayol shu topda go'zallik, mardlik va sadoqat timsoli edi. Buni ko'rib, O'qtoyning zavqi kelib ketdi:

– Mundoq suluv va botir ayolni umrimda ko'rmagan edim. Tiriklayin qo'lga tushirsam, xotin qilib olamen, – dedi iljayib.

Birozdan keyin cheriklar besh-oltita narvon keltirib tomga tarmashdilar. Charchab, boshi aylangan Inolchiq qay tomonga tosh otishni bilmay qoldi. Oysuluv tomga chiqib olgan haybatli badbashara bir mo'g'ulning chopib kelayotganini ko'rib, o'zini ko'channing narigi betini yopib turgan tom ustiga tashladi...

To'rtta barvasta yigit chopib kelib Inolchiqqa yopishgan edi, u bir silkinib ikkitasini tomdan uloqtirib yubordi. Narvondan chiqib ulgurgan mo'g'ullardan yana to'rttasi kelib, Inolchiq ustiga tashlandi-yu, qo'l-oyog'ini bog'lab tomdan tushirdi.

– Oyog'ini yechib, turg'izib qo'ying, – dedi O'qtoy Inolchiqqa hurmat ko'zi bilan qarab. Navkarlari Inolchiqning oyog'idagi arqonni yechib, turgazib qo'ydilar. O'qtoy qaddini rostlab, atrofga g'azabli nazar tashlayotgan qo'li bog'liq bahodirning ko'kragiga sekin urib qo'yib, cheriklariga:

– Botirlikni mana shulardan o'rganing. Biz yurakli odamlarni o'ldirmaymiz, jasorat har kimga muyassar bo'lavermaydi, – dedi.

Mo'g'ullar Inolchiqqa ham hayrat, ham hurmat bilan qarab qoldilar.

Chingizxon Samarqanddagi Ko'ksaroyning naqshinkor salomxonasida oltin taxt ustida Chig'atoy bilan o'tirar, beliga qalamdon qistirgan ko'k sallali bitikchi Xoja Ismoil pastroqda chordana qurib, chap tizzasidagi juzvdon ustiga qo'yilgan qog'ozga qoonning farmonini yozar edi.

– Yoz, Jaba no'yon va Subutoy bahodir uch tuman cherik birla Turshiz tomon qochgan sulton Muhammadni quvib borib, tiriklayin qo'lga tushirsinlar, so'ngra Tabriz ila Ganjaga o'tib, Darband orqali Dashti Qipchoqqa, andin Rus yerlariga ot qo'ysinlar...

Bitikchi Chingizxonning farmonini yozib bitirgach, qog'ozni naycha qilib o'radi-da, sallasiga qistirib o'rnidan turdi va qoonning ruxsati bilan chiqib ketdi.

Chingizxon bu ishni bitirgandan keyin kayfi chog' bo'lib, mushuknikidek targ'il ko'zlarini qisdi-da, qizg'ish soqolini siypab o'yg'a toldi. So'ngra qars urib eshik og'asini chaqirib:

– O'tror hokimini kiring, – dedi.

Ikki qurolli navkar Inolchiqni ikki qo'lidan ushlab, salomxonaga olib kirdi va qoondan o'n qadamcha berida to'xtadi. Ko'zlari kirtayib, rangi ketib qolgan Inolchiq keng ko'kragini kerib, jahongirga tikilganicha qotib qoldi. Uning yenglari ostida do'ppaygan mushaklari bilinib turar, yuzining go'shtlari lip-lip uchardi.

Qoon ro'parasida turgan mag'rur kishining kimligini bilsa-da, Chig'atoyga o'girilib:

– Bu kim? – deb so'radi jo'rttaga. – E, Inolchiqmi? Savdogarlarimizni o'ldirib, molini talagan

Inolchiq shu ekan-da. Ha-ha! – Chingizxon o‘zining shaxsiy dushmani bilan ko‘z urishtirib qoldi. Inolchiq ko‘zini yummay baqrayib qarab turardi, buni ko‘rgach, Chingizxonning safrosi qaynab ketdi, lekin o‘zini bosib olib: «O‘ch olishdan oldin bu nufuzli odamdan foydalanib qolish kerak. Qasos olish hech qachon qochmaydi», deb o‘yladi. Inolchiq esa yer ostidan qarab, uning fikrlarini peshonasidan uqishga harakat qilardi. Chingizxon boshini ko‘tarib:

– Menga qara, bahodir, – dedi. – Sen bizga ko‘p ziyon-zahmat yetkazding, elchilarimni o‘ldirding. O‘trorni qamal qilgan cheriklarimdan o‘n mingini qirib tashlading. Bu qilmishlaring uchun boshqa bir hukmdor tiriklayin teringni shilib oldurtirgan bo‘lur edi. Lekin men gunohingdan o‘tdim. Sen dog‘i eski xusumatlarni unutib, mening xizmatimga kir. Senga tuman og‘asi degan unvon berayin. Men birla Gurganj borib, aholisini taslim bo‘lmoqqa...

– Men o‘z ulusimga xiyonat qilmasmen, – dedi Inolchiq uning gapini cho‘rt kesib. – Dushman xizmatiga kirmasmen!

– Senga oltin va kumushlar in‘om etayin...

– Oltining-da kerakmas, kumushing-da. Meni sotqun ola bilmassen!

Qoon uning gaplariga emas, so‘zini bo‘lib qo‘yganiga jahli chiqdi. G‘azablanganini bildirmaslik uchun o‘ng qo‘lining kafti bilan yuzini siypadi-da, o‘zini qo‘lga olib:

– Mening so‘zim hech qachon yerda qolgan ermas, senga atagan in‘omimni qabul qilgaysen,

– dedi. Keyin qo‘lini qars urib eshik og‘asini chiqirdi-da: – Do‘stimiz Inolchiq uchun atab qo‘ygan kumushlarni olib kirsinar, – deb ko‘zini qisdi.

Eshik og‘asi orqasi bilan yurib chiqib ketgach, o‘rtaga dahshatli sukunat cho‘kdi. Birozdan keyin Chingizxonning ishorasi bilan eshik yonida haykaldek qotib turgan ikki yigit Inolchiqni yiqitib, qo‘l-oyog‘ini bog‘lashdi, o‘ng yonboshiga yotqizib, bosib turishdi. Qizil to‘n kiygan bir mo‘g‘ul qo‘lida xokandoz bilan kirib, eritilgan kumushni Inolchiqning chap qulog‘iga quyib yubordi...

TEMUR MALIK

Xo'jandni ikki bo'lib oqqan Sirdaryoning o'rtasida, shahardan bir chaqirim quyiroqdagi orolda qadimdan qolgan bir istehkom bor edi. Chet el istilochilari va ko'chmanchilarga qarshi kurashda xalqning joniga ora kirgan bu ko'hna qal'aning burjlari o'pirilib ketgan, darvozalarining ba'zi yerlari buzilib, omonat bo'lib qolgandi. Boshiga og'ir kunlar kelganda Xo'jand ahli yana shu eski qal'aga panoz izlab keldi.

Chingizxon behisob lashkarlari bilan O'troga yetib kelgach, bu shaharni qamal qilib olishni o'z o'g'illari O'qtoy bilan Chig'atoyga topshirib, Xo'jand shahri ustiga sarkardalari So'ktu bilan Uloq no'yonni yuborgan, o'zi esa katta qo'shin bilan Qizilqum orqali Buxoro tomon yo'l olgan edi.

Xo'jand viloyatining hokimi Temur Malik daryo o'rtasidagi qal'ani mustahkamlab, mo'g'ullar bilan jang qilishga jazm etdi.

Sir bo'yi ajoyib bir manzara kasb etgan: qirg'oqqa to'plangan kishilarni son-sanoqsiz qayiqalar va kemalar orolga tashimoqda, ketmon, bel, arra, andava, tesha, bolta ushlagan kishilar sabrsizlik bilan o'z navbatlarini kutmoqda edilar. Qal'a tepasidan yuzlarcha odamlar chumolidek uymalashib, devor va burchlarning shikast-rextini tuzatmoqdalar.

Hamma hasharchilar orolga o'tib olganlaridan keyin ish jadallashib ketdi. Havoga tutun kabi

ko'tarilgan chang-to'zon, g'ala-g'ovur ovozlari ishning yurishib ketganidan dalolat berardi. Kuch-quvvatni ayamay, ishtiyoq bilan ishlayotgan hasharchilar orasida o'qtin-o'qtin baland bo'lyi bir kishi paydo bo'lar, o'zini hurmat bilan qarshilagan hasharchilarning ishlariga kushoyish tilab, ishda mahorat ko'rsatgan ustalarga tashakkur bildirar, sust ishlayotganlarga piching otib qo'yardi. Bu kishi Temur Malik edi. U ba'zan orqasidan ergashib yurgan mulozimining yelkasidagi xurjundan bir siqim tanga olib, yaxshi ishlayotgan kishilarga ulashib berardi.

Ikki hafta ichida qal'aning shikast-rexti tuza-tildi. Qal'aga himoyachilar uchun bir yillik ozuqa, qurol-yarog' tashib keltirildi. Mingdan oshiq bahodir va merganlar, yuzga yaqin kemasoz ustalar istehkomga joylashtirildi. Xotin, bola-chaqalar, chollar tog'li qishloqlarga jo'natildi.

Temur Malik bola-chaqasi bilan xayrlashish uchun hovlisiga kirdi. Xizmatkori Odina aravakash bilan sandiqlarni soyabon aravalarga ortayotgan edi. Ichkarida esa xotini bir yashar o'g'lini ko'tarib, erining kelishini sabrsizlik bilan kutib turardi. Xotini uni ko'rib yig'lab yubordi, o'g'li esa yaltiroq dubulg'a kiygan otasini tanimay, qo'rqib ketdi, yuzini teskari qilib, onasining yelkasini mahkam changallab oldi. Temur Malikning ham ko'ngli buzilib, bo'g'ziga nimadir qadalgandek bo'ldi, tomog'ini qirib, xotiniga:

– Men o'lmay turib aza ochayotirsanmi? Ko'z yoshlaringni ayab qo'y, keyin kerak bo'lib qolar, – deya o'g'lini qo'lga olib o'pmoqchi bo'lgan edi, bola chinqirib yig'lab yubordi.

– Hoy, ahmoq bola, o‘z otangni tanimadingmi, a? Men senga o‘yinchoq olib keldim, – deb boshidagi yaltiroq dubulg‘asini olib qo‘ydi-da, sopoldan qilingan qo‘chqorni qo‘ynidan chiqarib berdi. Bola o‘yinchoqni olib, ovungach, xotiniga uqtirdi: – O‘g‘limni sen bilan Odinaga topshirib ketayotirman. U sog‘lom, mard va rostgo‘y yigit bo‘lib o‘ssin. Yurtimizga botir askar va askarboshilar kerak. Xayr, o‘zingni ehtiyot qil!

O‘g‘lini betidan o‘pib, onasiga qaytarib berdi-da, tezgina tashqariga chiqib, sodiq mulozimi bilan quchoqlashib xayrlashdi-da, otashin xo‘rsiniq aralash chuqur-chuqur nafas olgan ko‘yi vazmin odimlab ketdi.

Oradan bir hafta o‘tar-o‘tmas yigirma minglik mo‘g‘ul qo‘shini Xo‘jandga yetib keldi. Shahar bo‘sasg‘asida Xo‘jand merganlari va askarlar mo‘g‘ullar bilan jang qildilar, so‘ng shaharga chekinib, tomlardan, darichalardan dushman ustiga o‘q yog‘dirib turdilar va shu bilan Temur Malik askarlarining orolga batamom o‘tib olishiga yordam berdilar. Temur Malikning maqsadi – orolda turib, o‘qtin-o‘qtin dushmanga hujum qilish va yigirma minglik mo‘g‘ul qo‘shinini uzoq vaqtgacha shu yerda tutib turib, Xorazmshohdan madad kelganidan keyin ularni tor-mor qilish edi.

Mo‘g‘ullar qattiq jangdan so‘ng shaharni ishg‘ol qildilar, biroq daryo o‘rtasidagi istehkom ko‘krak kerib, ularni jangga chorlab turardi. Manjaniqlardan otilgan tosh ham, o‘q ham qirg‘oqdan uzoqda bo‘lgan qo‘rg‘onga shikast yetkazolmasdi. Ammo

baland qo'rg'on tepasidan turib, qazonlardan²⁸ shig'ab otilgan yumaloq toshlar mo'g'ullarga ko'p talafot yetkazardi. Qo'rg'on himoyachilari dushmanning daryo labiga kelib qazon qurishiga va katta o'q-yoylardan o'q otishiga imkon bermadilar.

Qo'rg'on burchidan, shinak orqasidan uzun bo'yli, qora soqolli bir kishi uzoqlarga tikilganча qarab turardi. Uning qalin qoshlari chimirilib, peshonasida chuqur bir chiziq paydo bo'ldi. Banogoh tog' tomondan kelayotgan, ustiga tosh ortilgan qator-qator aravalarga uning ko'zi tushib qolgan edi. Aravalar yonida qurolli mo'g'ul soqchilar og'ir xarsanglarni ko'tarib olgan kishilarni tayoq bilan urib haydab kelmoqda edilar. Ko'p o'tmay, bu odamlar daryo bo'yiga kelib, qo'llaridagi toshlarni bir yerga uyub qo'ydilar, so'ng kaltak ostida aravadagi toshlarni tushira boshladilar.

– La'nati mo'g'ullar bu toshlarni daryoga tashlatib, ko'tarma yasamoq va orolga kelib, qal'ani olmoq niyatida bo'lsalar kerak, – dedi Temur Malik, yonida turgan girdig'umdan kelgan bir yuzboshiga. – Buyuring, qazonlardan tosh otsinlar!

– Begim, nechuk alarga tosh ottiray, mo'g'ul orasida biznikilar bor. Toshning ko'zi yo'q, o'zini-kini o'zgardin ajrata bilmas.

– Toshlarga buyuring, o'zinikilarga tegmasun! – deb zaharxanda qildi Temur Malik. – Juda sodda odamsiz-da. O'zimiznikilarga meni achinmaydur deb o'ylaysizmi? O'zimiznikilarga tosh tegmasun

²⁸ Q a z o n — yumaloq tosh otadigan to'p (*muallif*).

deb o'ltursak, mo'g'ul orol ostiga kelib, oyog'imizga bolta uradur.

Qal'a burchidan otilgan toshlar daryoga tosh tashiyotgan kishilardan bir nechasini yerparchin qildi. Mo'g'ullar ishlarini to'xtatib, uni kechasi davom ettirdilar. Tun qorong'isida otilgan o'q va toshlar «Ko'tarma» qurayotgan mo'g'ullarga va asirlarga ko'p shikast yetkazolmas edi. Bir necha kun ichida «Ko'tarma» qo'rg'onga ancha yaqinlashib qoldi.

«Agar ish shu zaylda davom etsa, ikki hafta ichida daryoni tosh bilan to'ldirib, qo'rg'on tagiga yetib keladilar, – deb o'yladi qal'a burchida turgan Temur Malik. – Tezda dushmanning bu ishini barbod qilmoq kerak. – U o'tirib, boshini ikki qo'li orasiga olganicha chuqur o'yg'a toldi. – Tezda kemalar yasamoq lozim. Bizni faqat kemalar qutqaza biladi!»

Tong otishi bilanoq duradgorlar, kemasozlar ishga tushib ketdilar. Temur Malikning o'zi ham qo'liga bolta olib, ularga ko'maklasha boshladi. Tayyor bo'lgan kemalarga ustunlar o'rnatib, ustini namat bilan yopdilar, atrofini ham namat bilan o'radilar. Namatlarning ichi va tashini sirkaga qorilgan ganch bilan suvadilar²⁹, o'q otish uchun tuynukchalar qoldirdilar.

Tong qorong'isida Temur Malik boshliq uch yuz bahodir yigit kemalarga o'tirib, qirg'oqqa yaqinlashdi. O'q-yoylardan mo'g'ul soqchilari ustiga o'q

²⁹ Sirka aralash qorilgan gips darrov qotib qolmaydi. Usta shoshmasdan unga istaganicha shakl bera oladi (*muallif*).

yog'dirib, sohilga chiqib olishdi. Uyquda yotgan mo'g'ul lashkargohiga tuyqusdan bosqin qilib, naridan-beri kiyinib chiqqan cheriklarni qilichdan o'tkaza boshladilar. Mo'g'ullar es-hushlarini yig'ib olgunlaricha bir talay askarlaridan ajraldilar.

Temur Malik uzun qilichini yalang'ochlab, lashkargoh o'rtasidagi ipak chodir tomon yo'l oldi. O'z boshliqlari uchun jon fido qilishga tayyor bo'lgan bir to'da azamat yigit Temur Malikni o'rab, atrof-dan tushgan qilich zarblarini daf qilib borardilar. Temur Malik yon tomondagi chodirdan yugurib chiqib, uning yo'lini to'smoqchi bo'lgan barzan-gidek bir mo'g'ulning yelkasiga qilich solib, ikki nimta qilib tashladi, so'ng baland ovozda:

– Hay, So'ktu no'yon, mard bo'lsang, maydonga chiq! – deya qichqirib, mo'g'ul sarkardasini yakkama-yakka jangga chorladi. Biroq mo'g'ul lashkarboshilari yakkama-yakka jang qilib, o'z mardliklarini ko'rsatishdan ko'ra ko'pchilik bo'lib, uyushqoqlik bilan dushmanni bartaraf qilishni afzal ko'radilar. Shuning uchun So'ktu no'yondan sado chiqmadi. Yon tomondan bostirib kelgan bir to'da mo'g'ul askarlari Temur Malikka ularning sarkardasi bilan qilichbozlik qilishga xalal berdi. U jang qila turib sohil tomon chekindi, mo'g'ullarning asosiy kuchlari yetib kelmasdanoq, yigitlari bilan kemalarga o'tirib, shinaklardan o'q yog'dirganча orol tomon yo'l oldi.

Temur Malik mo'ljallangan ishini bajargan edi. Uning asosiy maqsadi – mo'g'ullarni chalg'itib, daryoga tashlangan toshlarni uyoqdan-buyoqqa otib tashlash, ko'tarmani buzish bilan mashg'ul

bo'lgan yigitlariga ishlash uchun imkoniyat tug'dirib berish edi. Sohildagi qisqa muddatli jang vaqtida ko'tarma buzib tashlandi.

Besh-olti oygacha kurash shu zaylda davom etdi. Mo'g'ullar atrofdan haydab keltirilgan asirlarni urib, daryoga tosh tashlattirar, mudofaachilar esa o'q o'tmas kemalarida kelib, ularning ishlarni buzib ketar edilar. Lekin bu hol uzoq davom etmadi. Saflari siyraklashib borayotgan mudofaachilar oziq-ovqatdan qisilmaganlarida uzoq vaqt qarshilik ko'rsatishlari mumkin edi, biroq daryoga tashlangan qarmoqlarga tasodifan ilinadigan baliqlardan bo'lak yeydigan narsa qolmadi. Ochlik, uzoq vaqt bir yerda turib qolish – jangchilarning ruhini tushirib yubordi.

Temur Malik qal'ani tashlab, chekinishdan bo'lak chora qolmaganini angladi. O'z safdoshlarini atrofiga to'plab, ma'yus, lekin e'tirozga yo'l qo'ymaydigan ohangda gap boshladi:

– Birodarlar, ahli dunyo Rustami doston zamonidan beri sizdek pahlavonlarni ko'rmagan edi, Shul damgacha quloq eshitmagan va ko'z ko'rmagan bahodirligingiz soyasida g'anim bir necha ming askaridin judo bo'ldi. Emd chekinmoq vaqti yetdi. Men boshda Xorazmdin madad kelur, deb o'ylagan erdim, yanglishibmen. Xorazmshoh butun lashkarini bir yerga to'plab, mo'g'ul ablahni majaqlab tashlash o'rniga, askarlarini tarqatib yubordi. U do'stlar so'ziga emas, pinjiga kirib olgan dushmanlar so'ziga kirib, shul ishni ravo ko'rdi. Ammo biz qurol-yarog'ni tashlamaymiz, safar kemasiga o'ltirib, yog'iy birla jang qila-qila, najot sohiliga erishurmiz...

Ranglari sargʻayib ketgan yigitlar boshlarini quyi solib, indamay uning gapiga quloq soldilar. «Ajabo, shu goʻzal shahrimizni dushman qoʻliga topshirib ketaveramizmi?» degan fikr ularning yurak-bagʻirlarini ezar edi.

– Ona shahrimizni unutmaymiz, kuch yigʻib kelib dushmanga yana urush solurmiz, gʻanimga hamla qilish uchun orqaga qaytmoq ayb emas. Bardam boʻling, yigitlar!

Qora tun qanotlarini keng yoyib, shaharni bosib yotardi. Hammayoq suv sepgandek jimjit. Ahyon-ahyonda nahang baliq suvni shaloplatib yuboradi. Xoʻjand yaqinidagi togʻ shahar uyqusini qoʻriqlab turgan soqchidek qotib turibdi. Moʻgʻullarning lashkargohi ham sukunat ichida. Chekka-chekkaga qoʻyilgan qorovullar ham nayzalariga suyanib mudramoqdalar.

Tun ogʻib, kunchiqish tomon yorisha boshlaganda, bu jimjitlik toʻsatdan buzildi. Moʻgʻullar qarorgohida shovqin-suron koʻtarildi. Daryo ustidagi ajoyib bir manzarani koʻrib, Chingiz askarlari bu oʻnglarimi yo tushlarimi ekanligini bilmay qolgandilar. Uzoqdan yulduzlarga oʻxshab koʻringan mashʻallar Sirdaryoning oqar tomoniga qarab tez surʼatlar bilan suzib ketmoqda edi. Soqchilar roʻy bergan ahvolni anglagach, shovqin koʻtarib, boshliqlarini bundan xabardor qildilar. Moʻgʻullar lashkargohi choʻp tiqib kavlangan qovogʻari ini kabi gʻuvullay boshladi. Naridan-beri kiyingan askar boshliqlari uyoqdan-buyoqqa yugurar, dagʻal ovozlari bilan buyruq berib, shirin uyquda yotgan sheriklarini oyoqqa turgʻizishga urinar, soʻkinar, dagʻdagʻa qilar edilar.

Minglarcha o'q-yoydan otilgan o'qlar usti namat bilan qoplangan kemalarga ta'sir etmasdi. Har ikki sohildagi mo'g'ul askarlari kemalarni ta'qib eta boshlashdi. Kemadagilar esa yulduzlar va mash'allar yorug'ida jangni davom ettirib bordilar. Shinaklardan otilgan o'qlardan dushman tutdek to'kilar edi. Binokent shahrigacha kemalar jiddiy qarshilikka uchramadi.

Xo'janddagi mo'g'ul boshliqlaridan So'ktu Binokentdagi mo'g'ul sarkardalariga choparlar yuborib, kemalarni to'xtatish uchun chora ko'rishni so'ragan edi. Bu yerda mo'g'ullar daryoning u yuzidan-bu yuziga zanjir tashlab to'siq yasadilar. Kemalar zanjirga urilib to'xtab qolgani-da mo'g'ullar xursand bo'lganlaridan qiyqirishib yuborishdi. Temur Malik ikki qavat sovut va dubulg'a kiyib kema tumshug'iga chiqdi. Uning qo'lida og'ir po'lat bolta yarqirardi. Ikki azamat yigit temir ilmoqlar bilan zanjirni ko'tarib, kema burniga qo'ydi. Temur Malik ikki qo'li bilan ushlagan boltani baland ko'tarib, bor kuchi bilan zanjir ustiga urdi. O'z boshliqlariga umid ko'zi bilan qarab turgan xo'jandliklar yo'g'on zanjirning cho'rt uzilib, shuvullagancha daryoga cho'ka boshlaganini xursandlik bilan tomosha qildilar. Kemalar yana avvalgi sur'at bilan suzib ketdi. So'ktu Sirdaryoning quyi tomonidagi qal'alarni ishg'ol qilish bilan ovora bo'lgan Jo'jiga choparlar yuborib, Temur Malikning oldini to'sishni iltimos qildi. Jo'ji Burgalikkent degan qishloq yonida Sirdaryoga ko'prik soldirib, uning ustiga qazon qurdirdi, merganlarini tizib qo'ydi. Yo'lni ko'zdan

kechirib borayotgan Temur Malik dushmanning ko'prik qurganini ko'rib, kemalarni to'xtatdi, qirg'oqda turgan mo'g'ullarni o'qqa tutib, sohilga yaqinlashishni buyurdi. Mo'g'ullar shig'ab otilgan o'qlarga bardosh berolmay orqaga chekindilar. Temur Malikning yigitlari fursatdan foydalanib, otlarni yetaklab tushirishdi va zarur qurol-yarog' va oziq-ovqatlarni qirg'oqqa tashib olishdi-da, so'ng Xorazm tomon yo'l olishdi. Bo'ri galalari kabi kecha-yu kunduz o'zlarini ta'qib etayotgan yirtqich dushman bilan jang qila-qila, yo'lda qonli izlar qoldirib ketaverishdi. Kun sayin qahramonlarning safi kamayib borardi. Temur Malik yaradorlar minib olgan otlarni oldinga o'tkazib, o'zi mergan yigitlar bilan eng keyinda borar, ta'qib etib kelayotgan dushmanni o'qqa tutib, ularni yaqinlashtirmasdi.

Qizilqum ichiga kirgan sari ta'qib etib kelayotgan dushmanning soni kamayib borardi. Faqat Temur Malikning boshini olib, boshliqlaridan mukofot olish niyatida bo'lgan eng ashaddiy kallakesarlarga izma-iz kelmoqda edilar. Uchqur otlarga minib olgan Temur Malik va uning do'stlari o'qtin-o'qtin orqalariga qayrilib o'q uzar, yuz-ko'zlari changdan qorayib ketgan, oppoq tishlarini g'ijirlatib kelayotgan g'animlarni ketma-ket qulatar edilar.

Nihoyat, Temur Malikning sadog'ida³⁰ uch o'q qoldi. Bir o'qining uchi siniq edi. Uning orqasidan quvib kelayotgan uch mo'g'ulning biri:

³⁰ S a d o q – charm o'qdon.

– Otim Uloq no‘yon, meni ulug‘ qoonning o‘zi taniydur. Barcha ulusning hukmdori Chingizxon nomidin seni taslim bo‘lmoqqa da‘vat eturman! – deb qichqirdi.

Temur Malik javob o‘rniga sadog‘idan uchi siniq o‘qini olib yoy ustiga qo‘ydi-da Uloq no‘yonni mo‘ljalga olib otdi. O‘q no‘yonning o‘ng ko‘ziga sanchildi. Yonidagi ikki mo‘g‘ul uning ko‘zidan o‘qni tortib olish bilan ovora bo‘lib turganlarida Temur Malik otini to‘xtatib, orqasiga qayrildi.

– Hoy, mo‘g‘ullar! – deb zaharxanda kuldi u. Ikkingiz uchun sadog‘imda ikki o‘q qoldi, ikkingizni ham so‘qir qilib qo‘yaymi?

Mo‘g‘ullar uni ta‘qib etishga yuraklari betlamay, ortlariga qarab qochishdi. Temur Malik o‘zining bir necha yigiti bilan Xorazmga yetib kelgach, jangni davom ettirish uchun u yerda askar to‘plab, yana Sirdaryo tomon yurish qildi. Dushmanga bosqin qilib, Yangikent shahrini ozod qildi va mo‘g‘ullar tomoniga o‘tgan shahar hokimini dorga ostirib, o‘rniga boshqa bir sadoqatli kishini belgiladi-da, o‘zga shaharlarni dushmandan ozod etishga oshiqdi. Biroq Qizilqumda o‘zlariga nisbatan bir necha hissa ko‘p bo‘lgan dushman bilan jang qilib, yengilganlaridan so‘ng, botirlar yana chekindilar. Temur Malik mashaqqatli yo‘l bosib, Eron tuprog‘ida mo‘g‘ullar bilan jang qilayotgan Jaloliddinga qo‘shildi...

Yillar o‘tdi, o‘z sarkardalariga va viloyat hokimlariga ishonmagan Xorazmshohning xohishiga ko‘ra o‘zlarini yakka-yakka himoya qilishga majbur

boʻlgan Oʻrta Osiyo shaharlari birin-ketin Chingizxon tomonidan ishgʻol qilindi.

Oradan oʻn besh yil oʻtdi, Damashq shahridagi bir karvonsaroyning darvozaxonasida sochlari oqargan baland boʻyli bir darvish oʻtirardi. U karvonsaroy ichida boʻkirib turgan tuyalarni yoʻlga hozirlayotgan kishilarning ovozi-yu, boʻtaloqlarning boʻzlashiga quloq solib, allakimni kutardi. Diqqat bilan qaragan kishi uning ustidagi jandasi, boshidagi kulohi gavdasiga mos tushmaganligini payqashi mumkin edi. Qaddi-qomatini tik tutgan oʻtkir koʻzli bu baland boʻyli odam darvishdan koʻra koʻproq askarboshiga oʻxshab ketardi.

Oradan bir soat vaqt oʻtgach, u oʻrta yoshli qora soqol bir kishining saroy tomon kelayotganini koʻrib:

– Marhabo! – dedi oʻrnidan turib. – Yanglishmasam, siz Movarounnahr ketayotgan karvon boshligʻi binni Muslimdursiz?

– Oriy, men oʻshal aytgan kishingiz boʻlurman. Xoʻsh, xizmat?

– Faqir Sayhun³¹ boʻyina sayohat etmoq niyatidurmen. Imkoni boʻlsa, meni ham hamroh qilib olsangiz, xizimatingizni qilib ketsam... Safarda foydam tegsa tegadurki, ziyonim tegmaydur. Yoʻl xarjim...

– Sizni bul yerda kim taniydur? Kim sizga kafil boʻla olur?

– Meni saroybon Mustafo, bozor oqsoqoli Umarali taniydurlar.

³¹ S a y h u n – Sirdaryo.

– Yaxshi, surishtirib ko‘rurmen, – dedi binni Muslim darvishni sinchiklab ko‘zdan kechirarkan.
– Yoshingiz qaytgan bo‘lsa-da, baquvvat ko‘rinursiz. Ot minmoq, qilich urmoqni bilurmisiz?

Darvish bilinar-bilinmas miyig‘ida kulib qo‘ydi.

– Bu bobda soqchilaringizga saboq bera bilurmen.

Ibn Muslimga uning javobi yoqib tushdi. Yo‘llar xavf-xatarli bo‘lgani uchun karvonga qurol ishlata biladigan ishonchli kishilar kerak edi.

– Qani yuring, saroybon olina kirib so‘zlashaylik...

* * *

Sahar paytida ustiga yuk ortilgan tuyalar saroydan bo‘kirishib chiqishdi, eng orqadagi tuyaning bo‘yniga osilgan og‘ir mis qo‘ng‘iroq jaranglab yer-u ko‘kni boshiga ko‘tardi. Bu tuya ustida jandasining ichidan qilich taqib olgan kechagi darvish o‘tirardi. Biroq bu safar unga qilichini qindan sug‘urishga to‘g‘ri kelmadi. Karvon yo‘li tinch bo‘lgani uchun hech qanday hodisa yuz bermadi. Qaroqchilar go‘yo karvon soqchilari boshida tajribali bir sarkarda ketayotganini bilgandek edilar. Savdogarlar karvoni suvsiz cho‘llar, yashnagan vohalar, bozorlari obod, serg‘alva shaharlarni bosib o‘tib, uch oy deganda Samarqandga yetib keldilar.

Baland bo‘yli darvish bu yerda karvonboshi va yo‘lovchilar bilan xayrlashib Farg‘onaga ketayotgan savdogarlarga qo‘shilib oldi.

Kechki payt. Xo‘jand muazzinlari birin-ketin taqvodorlarni namozi asrga chorlamoqdalar. Beli-

ga kachkul³² osgan jandali darvish irgʻay tayogʻiga suyanib, qingʻir-qiyshiq koʻchalardan asta bor-moqda. U ahyon-ahyonda toʻxtab, egalari tashlab ketgach, xarob holga qolgan hovlilar roʻparasida toʻxtar, soʻng yana indamay oʻtib ketardi. Nihoyat, u katta darvozali hovli oldida toʻxtab, bir lahza ikkilanib turgandan keyin halqani taqillatdi. Oʻn besh-oʻn olti yoshlar chamasidagi bir yigitcha darvozani ochib, darvishning kimligini surishtirdi. Darvish javob oʻrniga:

– Kimning oʻgʻlidursen? – deb soʻradi.

– Men, ulugʻ Temur Malikning oʻgʻlidurmen.

Koʻzidan duv etib yosh oqib ketgan darvish yigitchani quchoqlab, peshonasidan oʻpdi, keyin koʻz yoshlarini artib:

– Agar otangni koʻrsang, tanirmi eding? – deb soʻradi.

– Otam moʻgʻul bilan jang qilib chekingani-da men goʻdak ekanmen. Aning oʻlik-tirigidin xabarimiz yoʻq. Mushfiq onamning vafot etganlariga toʻrt-besh yil boʻldi. – Darvish bu gapni eshitib xoʻrsindi-da, «omin» degandek yuzini siypab qoʻydi. – Bul hovlida ilgarigi xizmatkorimiz Odina, aning xotuni va men turamiz.

– Odina tirikmi?

– Ha, menga ota oʻrnida qolgan. Mana, oʻzlari ham chiqib kelyaptilar.

Ichkaridan soch-soqoli oqargan bir moʻysafid chiqib keldi.

³² Kachkul (kashkul) – qalandar va darveshlar yoniga osib yuradigan qovoq yoki metall idish.

– Nega xayallading desam, bul kishi bilan so‘zlashib turgan ekansan-da, – dedi yigitchaga qarab. So‘ngra darvishga yuzlandi:

– Assalomu alaykum, xo‘sh, xizmat?

– Nahotki, meni tanimasang? Shul qadar qarib-qartayib qoldimmi? – darvish ko‘zida yosh bilan Odinani quchoqladi, so‘ng so‘l qo‘lining bir bo‘g‘ini kesilgan jimjilog‘ini ko‘rsatib:

– Endi tanidingmi? – deb so‘radi.

Odina yig‘lab u bilan qayta ko‘rishdi, so‘ng hang-mang bo‘lgan yigitchaga dedi:

– Bul kishi sening otang... ulug‘ Temur Malik nega angrayib turibsen, qo‘lidan o‘pib, tavof qil, hoy nodon...

Bir necha yil qarovsiz qolib, keyin shikast-rexti tuzatilgan eski hovlida Temur Malik bir necha kun yotib dam oldi. Eski oshna-og‘aynilar bundan xabar topib, uni ko‘rgani kela boshladilar. Temur Malikning qaytib kelgani butun shaharga ovoza bo‘lib ketdi. Lekin mo‘g‘ullar davrida avvalgidan ham boyib ketgan savdogarlar bu xabarni eshitib qo‘rqdilar. Ular, bu Temur Malik emas, u allaqachon o‘lib ketgan, bu odam esa ulug‘ sarkardaning nomini o‘ziniki qilib olgan bir firibgar, deb gap tarqata boshladilar. Tabiiy, bu shov-shuvlar mo‘g‘ul boshliqlarining qulog‘iga yetmay qolmas edi.

Bir kuni qurolli soqchilar Temur Malikning hovlisini o‘rab olib, uni saroyga olib ketdilar.

Chingizxonning son-sanoqsiz avlodlaridan biri – Qadon o‘g‘lon taxt ustida o‘tirib, qo‘liga kishan

solingan Temur Malikka qiyiq ko'zlarini suzib, ishonchsizlik bilan:

– Rostdan Temur Malikmisen yoki boshqa odammisen? – deb so'radi. Soch-soqoli oqargan bu darvishnamo kishi Temur Malik ekanligiga uning ishongisi kelmasdi.

Qadon o'g'lonning yonida turgan bir ko'zli Uloq no'yon tutaqib:

– Xuddi o'zi... – deb yubordi. Temur Malik ham o'z dushmanini ko'rib g'azab bilan:

– Hoy Uloq, men ham seni bir ko'rishda tanidim. Qizilqumda orqamdan quvib kelayotganingda uchi singan bir o'q bilan o'ng ko'zingni ko'r qilgan men edim-a? – dedi.

Uloq no'yonning sog' ko'zi yo'lbars ko'zidek chaqnab ketdi. U xonvachcha oldida tiz cho'kib:

– Temur Malik mening yaqin do'stlarim, tavg'onlarimning qonini to'kkan, menga shikast yetkazgan. Ulug' Chingizxon haqqi, uni menga ber, xunimni olay, – deb yalindi.

– Mayli, olsang ol. Bir emas, o'n Temur Malik bo'lsa ham senga berardim! – Xonvachchaning ko'zlarida istehzoli kulgi ko'rindi.

– Hay, essiz, so'l ko'zingni ham ko'r qilib qo'yganimda bo'lur erkan, – deya piching qildi Temur Malik dushmaniga qarab. So'ng uning oldiga tushib, boshini tik ko'targancha tashqariga chiqib ketdi.

MUNDARIJA

TO'MARIS	4
SHIROQ.....	30
O' TROR	42
TEMUR MALIK.....	142

Adabiy-badiiy nashr

MIRKARIM OSIM

TO'MARIS

Tarixiy qissalar

Muharrir

Ma'mura QUTLIYEVA

Musahhah

Madina MAHMUDOVA

Texnik muharrir

Surayyo AHMEDOVA

Badiiy muharrir

Uyg'un SOLIHOV

Kompyuterda sahifalovchi

Dildora JO'RABEKOVA

Litsenziya raqami: AI № 252, 2014-yil 02.10 da berilgan.
Bosishga 08.01.2016-y.da ruxsat etildi.
Bichimi 84x108 1\32.
Bosma tobog'i 5,0. Shartli bosma tobog'i 8,4.
Garnitura «Bookman Old Style». Ofset qog'ozi.
Adadi 5000 nusxa. Buyurtma 6.
Bahosi kelishilgan narxda.

«Yangi asr avlodi» NMMda tayyorlandi va chop etildi.
100113. Toshkent, Chilonzor-8, Qatortol ko'chasi, 60.

Murojaat uchun telefonlar:

Nashr bo'limi – 129-09-69, 129-09-71.
Marketing bo'limi – 128-78-43. faks – 273-00-14;
e-mail: yangiasravlodi@mail.ru